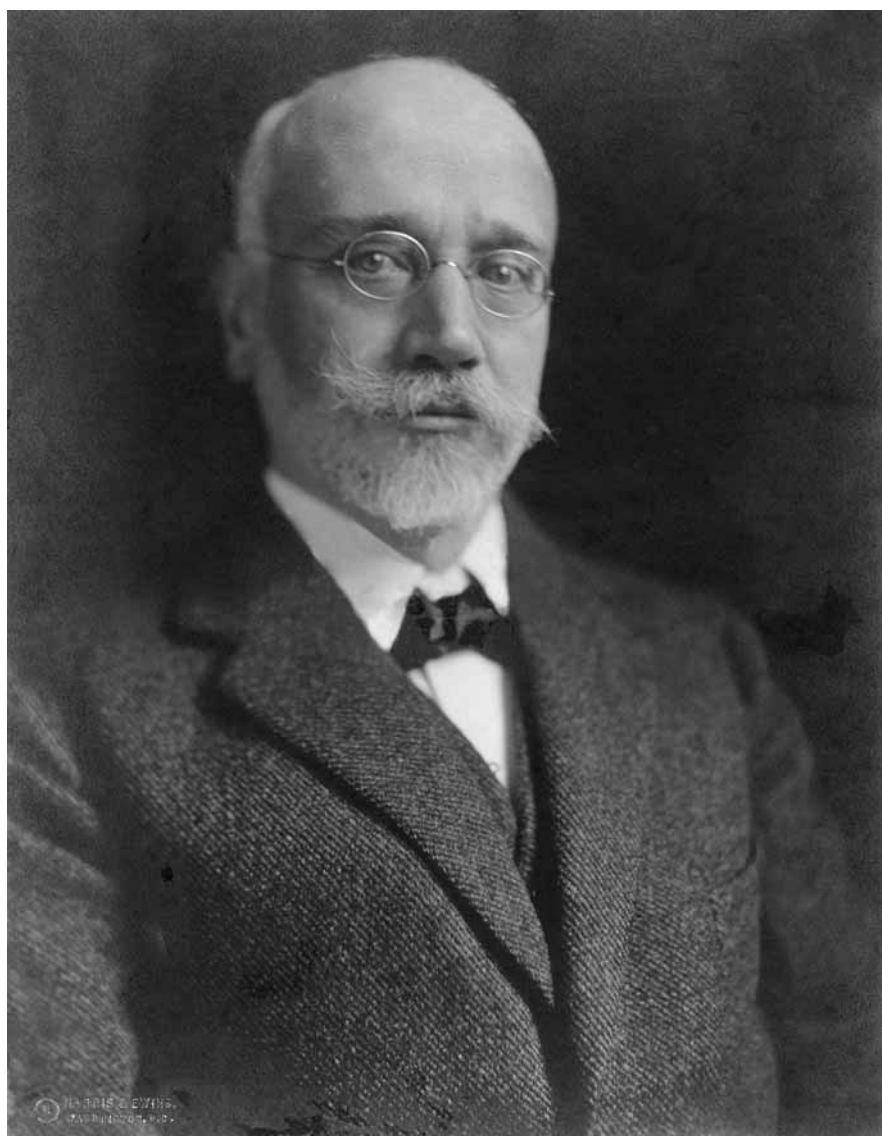

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(16 Μαρτίου 2005)

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Β΄

SET: 960-88457-2-6
ISBN: 960-88457-5-0

Τὸ σχέδιο μὲ τὴν ἄγκυρα,
παραδοσιακὸ ἔμβλημα τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων,
ἀποτελεῖ προσφορὰ τοῦ ζωγράφου Σαράντη Καραβούζη.

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(16 Μαρτίου 2005)

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Β΄

ΑΘΗΝΑΙ

2005

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὸ ἀνὰ χειρὸς τομίδιο περιλαμβάνονται οἱ ἀνακοινώσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἀφιερωμένης στὴ μνήμη τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἡμερίδας. Σὲ σχέσηι ὅμως μὲ τὸ πρόγραμμα, ἔχει γίνει ἀλλαγὴ ποὺ θεωρήθηκε ἀναγκαία. Πράγματι, ἐνῶ ἡ Χαρίκλεια Δημακοπούλου εἶχε μιλήσει στὴν πρώτη συνεδρία, ἡ εἰσήγησή της ἐντάχθηκε ἐδῶ καὶ τοῦτο, γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἐξηγηθοῦν εὐθὺς ἀμέσως.

Ὅπως εὐχερῶς θὰ διαπιστώσει ὁ ἀναγνώστης, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ βιβλιδίου μπορεῖ νὰ χαρακτηριστοῦν (ἀπολογητικά): Τόσο ἡ ἀνακοίνωση τοῦ πρέσβυ Γ. Παπούλια ὅσο καὶ ἐκείνη τοῦ ναύαρχου Δ. Μπουζάνη εὐγλωττως ἀποδίδουν, ἐφόσον ἐστιάζονται στὰ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20^{ου} αἰῶνα θεαματικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Γένους, τὴν κυρίαρχη ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου μας πολιτικοῦ ἄποψη. Πράγματι, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ τραχεῖς ἀγῶνες στοὺς ὁποίους ὁ τελευταῖος ἀποδύθηκε στὴν Κρήτη, μετὰ τὴ σὲ αὐτὴν παραχώρηση αὐτονομικοῦ καθεστώτος, καθοριστικῶς συνέβαλαν στὴ δημιουργία, ὡς πρὸς τὴν Ἑνωσὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα, εὐνοϊκοῦ κλίματος – ἰδίως σὲ χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀκόμη, ἡ εὐτυχὴς γιὰ τὴ χώρα μας ἐπίλυση τῶν διπλωματικῶν ζητημάτων ποὺ ἀνέκυψαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴ λήξη τους ὁρθῶς θεωρεῖται ἐπιτεύγμα ἀποκλειστικῶς τοῦ Βενιζέλου. Βέβαια, οἱ δύο ἀλλεπάλληλες νίκες τῶν Ἑλληνικῶν Ὀπλῶν ὑπῆρξαν *conditions sine quibus non* τῆς ἐπιτυχίας, στίς διεθνοῦς ἐπιπέδου συνεννοήσεις, διαβουλεύσεις καὶ συσκέψεις, τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ μας. Χωρὶς ὅμως τὶς ἔμφυτες σὲ αὐτὸν γλυκύτητα, συνακολούθως ἐπιδεξιότητα καὶ ἐν κατακλείδι διεισδυτικότητά, εἶναι πολὺ ἀμφίβολο κατὰ πόσον οἱ καρποὶ ἐκείνης τῆς πολεμικῆς προσπάθειας τῶν Ἑλλήνων θὰ ἦταν, τελικῶς, ἀνάλογοι τῆς αἰγλης ποὺ εἶχε πιὰ περιβάλει τὰ ὅπλα τους.

Ἀκόπως τὰ ξαναφέρνει κανεὶς αὐτὰ στὴ μνήμη του, μόλις διαβάσει τὶς ἀνακοινώσεις τοῦ Γ. Παπούλια καὶ τοῦ Δ. Μπουζάνη. Ἡ ἀνακοίνωση ὅμως τοῦ Γ.Κ. Στεφαννάκη (ποὺ καλλίτερα θὰ ἦταν νὰ θεωρηθεῖ εἰσήγησις) εἶναι κάτι πολὺ διαφορετικόν. Εἶναι αὐτὴ σαφῶς ἀπολογητικὴ –καὶ μάλιστα ἀφορᾷ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴ δράσις τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ διπλωματικὸ πε-

δίο· όμως ο τόνος ο οποίος τή διέπει δὲν ἔχει μεγάλη σχέση με τὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἄλλα οἰοῖται ἀπολογητικά κείμενα τοῦ τομιδίου μας. Καὶ γιὰ νὰ γίνει σαφέστερα ἀντιληπτὸ αὐτό, πρέπει κανεὶς νὰ διαβάσει πρῶτα ὅσα εἶπε ἡ Χαρίκλεια Δημακοπούλου. Καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὸ όμως, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὸ «Ίδρυμα Ίστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἑθνικῆς Περιόδου» ἀποτελεῖ φορέα ὅπου, σύμφωνα με τὴν ἐπιθυμία τῶν ιδρυτῶν του, ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτήρας ἐπικρατεῖ σὲ σχέση με τὸν πολιτικό. Μὲ ἄλλα λόγια, σκοπὸς τῆς ὑπαρξῆς του εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς Πολιτικῆς Ίστορίας τοῦ τόπου μας καὶ μάλιστα ὅχι μόνο τῶν χρονικῶν στιγμῶν ποὺ σφράγισε με τὴν παρουσία του ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος μὰ (θεωρητικῶς ἔστω) ὁλόκληρης τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν Χάριλαο Τρικούπη καὶ μετὰ. Συνεπῶς –καὶ σύμφωνα με παράδοση ἥδη καθιερωμένη– καλοῦνται ὡς ὁμιλητὲς στίς ἐκδηλώσεις ποὺ αὐτὸ ὁργανώνει πρόσωπα τὰ ὁποῖα πληροῦν τὶς προϋποθέσεις παρουσίας ἐπιστημονικῆς –ἀνεξάρτητα, ἐννοεῖται, ἀπὸ τὴν ἰδεολογική τους τοποθέτηση. Κατὰ συνέπεια, τὸ Ίδρυμα δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς πολιτικοῦ χαρακτήρα ἀπόψεις τόσο τῆς Χαρίκλειας Δημακοπούλου ὅσο καὶ, εὐρύτερα, ὅλων ἐκείνων ποὺ καλοῦνται στὸ βῆμα του· πολὺ ἐνδιαφέρεται ὅμως γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ πληρότητα ὧσων ἀναπτύσσονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ τελευταῖο. Ἡ Χαρίκλεια Δημακοπούλου λοιπόν, στίς 16 Μαρτίου 2005, ἔκανε μία «βαρύτατα» τεκμηριωμένη εἰσήγηση σχετικά με τὸ στρατιωτικὸ σκέλος τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς· καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποίησε γλῶσσα καθαρεύουσα –ἄρα δυσχερῶς ἀντιληπτὴ στίς μέρες μας– καθὼς καὶ ὅτι ὑπῆρξε κάπως σχολαστικὴ στὴν παράθεση καὶ ἀνάλυση λεπτομερειῶν, διαφώτισε σημεῖα σκοτεινὰ ἐνὸς δράματος ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ταλανίζει ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνες. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἀνακοίνωσή της στρεφόταν κατὰ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου· σαφὲς ὅμως παραμένει ὅτι, μετὸν καταιγισμό τῶν στοιχείων ποὺ ἀνέσυρε μετὰ ἀπὸ ἔρευνα ἐμφανῶς κοπιαστικὴ καὶ χρονοβόρα, δημιούργησε ἐρωτηματικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1922 στάση στὴν Ἰωνία προσώπων τὰ ὁποῖα, στὰ ἀμέσως μετέπειτα χρόνια, ἀναδείχτηκαν σὲ ἡγετικὲς μορφές ἐκείνου ποὺ ἀκόμη ἀποκαλεῖται «βενιζελικὴ παράταξη».

Τὸ νὰ τὸ κάνε αὐτὸ ἦταν, ἂν ὅχι ὑποχρέωσή της, δικαίωμά της ἀναφαίρετο. Δικαίωμα ὅμως καὶ τοῦ Γ. Κ. Στεφανάνη ἦταν νὰ ἀπαντήσῃ. Νομικὸς αὐτὸς ὁ τελευταῖος, ὑπῆρξε χειμαρρῶδης, γλαφυρὸς καὶ –εὐγενῶς– ἐπιθετικός. Παρὰ τὸ ὅτι ἀπέφυγε, κατὰ τὴν ὁμιλία του, νὰ καταφύγῃ σὲ ἐξαντλητικὴ παράθεση πηγῶν, προέβαλε γεγονότα γνωστὰ σὲ ὅλους, εὐφυῶς τὰ συνδύασε μεταξὺ τους καὶ ἰδιαιτέρως τονίζοντας πῶς ἡ Μικρὰ Ἀσία χάθηκε στὰ χέρια

ὄχι τοῦ Βενιζέλου ἀλλὰ τῶν ἀντιπάλων του ἰσχυρῶς τεκμηρίωσε τὶς ἀπόψεις του. Ἡ κρίση, βέβαια, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔκβαση αὐτῆς τῆς συναρπαστικῆς καί, στὴν πραγματικότητα, διαλεκτικῆς μονομαχίας, ἀνήκει, ὅπως πάντα, στὸν ἀναγνώστη (ἔστω καὶ ἂν ἡ κάπως σχοινοτενὴς διατύπωση τὴν ὁποία, λόγω τοῦ «σκληρὰ» ἐπιστημονικοῦ τῆς χαρακτῆρα, σὲ ὁρισμένα σημεῖα προσέλαβε ἡ ἀνακοίνωση τῆς Χαρίκλειας Δημακοπούλου ὅπωςδῆποτε τὴν ἀδικεῖ).

Προσωπικῶς –καὶ παρὰ τὰ προβλήματα καὶ ζητήματα ποὺ προέκυψαν τόσο κατὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἡμερίδας ὅσο καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν– εἶμαι πολὺ εὐχαριστημένος, σχεδὸν εὐτυχής. Καθῆκον τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ λέει τὰ σῦκα σῦκα καὶ τὴ σκάφη σκάφη. Ὅποια καταπάτηση αὐτοῦ τοῦ πρὶν ἀπὸ αἰῶνες γραμμένον κανόνα μόνο ζημιὲς τελικῶς κάνει. Ὁ Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ Μικρασιατικὴ Περιπέτεια, συνέχειά του, ἀνήκουν ἀναποτρέπτως στὸ παρελθόν· συνακολούθως οἱ Νεοέλληνες δὲν μποροῦν νὰ παραμένουν διχασμένοι σχετικῶς μὲ τὸ τί ἔπρεπε νὰ γίνεῖ τὸ... 1914, τὸ... 1915 ἢ, ἔστω, τὸ 1922. Ὁ Βενιζέλος ἐπιπλέον ἔχει καθιερωθεῖ –καὶ μάλιστα, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, πρῶτα σὲ ἐπίπεδο διεθνὲς καὶ μετὰ σὲ ἑλληνικὸ– ὡς μία ἀπὸ τὶς κορυφαῖες προσωπικότητες τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα. Ἡ διακρίνειση λοιπὸν τῶν κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἴδιου τοῦ μεγάλου μας πολιτικοῦ ἀνδρα *καβγάδων* γύρω ἀπὸ τὴ δράση του καὶ τὰ δραματικὰ ἐπεισόδια τῆς Σύγχρονης Ἱστορίας τοῦ τόπου μας ἀπολύτως κανένα νόημα δὲν ἔχει. Τί ἔχει νόημα; Ἡ νηφάλια προσέγγιση καὶ μελέτη τοῦ παρελθόντος μας, ἔτσι ὥστε ἡ ἔρευνά του νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μάθημα τῶν μετὰ ἀπὸ ἐμᾶς.

Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἰδρύματός μας· καὶ αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ προσφορά του στὸ Γένος μας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐπιστημονικὸς διευθυντὴς

τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου
καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἑθνικῆς Περιόδου

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ
Διοικητικοῦ συμβούλου τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἐθνικῆς Περιόδου

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΑΣΚΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

*Εὐθὺς ὥς τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι ὠριμάσει,
ἡ πορεία τῆς ζωῆς καθίσταται ἀκαταμάχητη.*

Γ.Κ.Σ.

Ἑλληνικὴ μονάδα στὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον

Ἐάν ἡ αἴθουσα εἶχε φωνή, ἐάν οἱ τοῖχοι μποροῦσαν νὰ μιλήσουν, θὰ εἶχατε ἀπὸ πρῶτο χέρι ἀφήγηση σημαντικῶν στιγμῶν τῆς ἐποποιΐας τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ τοῦ ὁποίου (καὶ) σήμερα τιμᾶται ἡ μνήμη. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος σ'αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ βῆμα τερμάτισε τὴν κοινοβουλευτικὴν του σταδιοδρομίαν, τὴν 15^η Μαΐου 1933. Οἱ ἐκλογαὶ τῆς 5^{ης} Μαρτίου ἰδίου ἔτους εἶχαν ἀναδείξει κυβέρνησιν συντηρητικὴν ὑπὸ τὸν πρῶτον Παναγῆ Τσαλδάρη. Τὸ ἴδιον βράδι, ὅμως, τῆς ἐκλογῆς καὶ δὴ μετὰ τὸ 5^{ον} πρὸς 6^{ον} Μαρτίου, ὁ Νικόλαος Πλαστήρας ἐπιχείρησε νὰ ἀνατρέψει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κάλπης διὰ τῶν ὅπλων. Τὸ κίνημα ἀπέτυχε. Πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς νομιμότητος συναινετικὰ – ὁ ἀποτυχὼν κινηματίας παρέδωκε τὴν ἀρχὴν σὲ μεταβατικὴν κυβέρνησιν ἀντιστρατῆρων, ὑπὸ τὸν Ἀλ. Ὁθωναῖο, ἡ ὁποία καὶ ἀποκατέστησε τὸ νικητὴν Τσαλδάρη στὴν ἐκ τοῦ συντάγματος ἐξουσία του. Ὁ Πλαστήρας διέφυγε στὴν ἰταλοκρατομένη Δωδεκάνησον. Ἀπὸ ἐκεῖ δὲ στὴν Βηρυττόν γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ, ἐν τέλει, στὴ Νότιον Γαλλίαν.

Στὸν χῶρον τῆς συντηρητικῆς παράταξης, δυναμικὸ στοιχεῖον ἀγωνιζόμενον, ὅπως ἐπιβλήθει αὐτῆς ἦταν ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς. Στὴν προσπάθειάν του αὐτὴ φιλοδόξησε ὅπως ἀναδειχθεῖ ἰσοῦσής με τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον. Καὶ ἐπειδὴ θετικῶς ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐγείρῃ τὸ ἐπίπεδον τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς φυσιογνωμίας, ἀπεφάσισε ὅπως καταστεῖ ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀντίπαλός του¹. Ἔτσι τοῦ ἀπέδωκε τὴν μομφὴν ὅτι εἶχε, ὑπάρξει ὁ ἀφανὴς ὑποκινητὴς τῆς ἀνταρσίας τοῦ Πλαστήρα. Ὁρίσθηκε τελικὰ ὡς ἡμέρα ἀπολογίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἐνώπιον τῆς Ἐθνοσυνέλευσης τῆς 15^{ης} Μαΐου 1933. Ἀνῆλθε, λοιπόν, ὁ τιμώμενος ἄνδρας σ'αὐτὸ ἐδῶ τὸ βῆμα. Ἀναπτύσσων δὲ τὰ τῆς ἀπολογίας

1. Ἔχει σημασίαν νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι ὁ Μεταξᾶς εἶχε διατελέσει ὑπασπιστὴς (πρῶτος τῇ τάξει μάλιστα!!-) τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ὅπως καὶ ὅτι μετὰ τὴν 4^η Αὐγούστου ἐπιδίωξε ἀποκατάστασιν σχέσεων μετὰ τὴν οἰκογένειαν Βενιζέλου διὰ τοῦ Σοφοκλῆ.

του, ἀνεφέρθη καὶ στὸν Πλαστήρα, περὶ τοῦ ὁποίου τόνισε ὅτι, πάντως, εἶχε προσφέρει σημαντικές ὑπηρεσίες στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Πλαστήρα δημιούργησε στὴν αἵθουσα πανδαιμόνιο. Ἀκραῖοι βουλευτὲς τῆς κυβερνητικῆς παράταξης ἐξετράπησαν σὲ δεινὲς ὕβρεις: Δολοφόνοι! Ἄτιμοι! Κάτσε κάτω! Νὰ φύγετε!² Ἀκόμη περισσότερο, οἱ ἐκ τῶν ἀκραίων χειρότεροι κινήθηκαν ἀπειλητικὰ πρὸς τὸ βῆμα, ἐναντίον τοῦ Βενιζέλου, περασμένου πλέον στὰ χρόνια (πλησίαζε ἤδη τὰ 70), σὲ σημεῖο ὥστε ἀντιπολιτευόμενοι βουλευτὲς ν' ἀναγκασθοῦν, γιὰ τὴν φυσικὴ προστασία τοῦ ἀπολογουμένου ἡγέτη, νὰ σχηματίσουν ἡμικύκλιο ἀμυντικό. Τότε, λοιπόν, ὁ Βενιζέλος, ἥρεμος ἀλλὰ καὶ ἀγέρωχος, κατῆλθε τοῦ βήματος, γιὰ νὰ μὴν ἐπιστρέψει σ' αὐτό, ποτέ³.

Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἄτυχη στιγμή, στὸ ἴδιο βῆμα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος χάραξε τὶς μεγάλες κατευθύνσεις τῶν βαλκανικῶν θριάμβων. Ἀκόμη περισσότερο, ἀπήλαυσε τὴν ἀποθέωση τῆς ἐπιτυχίας τῆς εὐρωπαϊκῆς του πολιτικῆς. "Ὅταν φάνηκε ὅτι ἡ Ἑλλάδα πραγματοποιεῖ τὸ ὄνειρο τῶν δύο ἡπείρων καὶ τῶν πέντε θαλασσῶν, ὁ τότε Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Θ. Σοφούλης χαιρετίζων τὶς λαμπρὲς ἐπιτυχίες τοῦ Ἔθνους, μὲ συγκίνηση ἐστράφη πρὸς τὸν Βενιζέλο δακρύων. "Ὅ,τι ἀκολούθησε δὲν ἔχει τὸ προηγούμενό του: Κατάμεστη ἡ Βουλὴ⁴ – κατάμεστα τὰ θεωρεῖα. "Ὅλοι ὄρθιοι χειροκροτοῦσαν τὸν ἡγέτη. "Ὅλοι ἔσπευδαν βουρκωμένοι νὰ τοῦ σφίξουν καὶ νὰ τοῦ φιλήσουν τὸ χέρι. Τέτοιο θρίαμβο στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία δὲν ἐγνώρισε κανεὶς(!!!). Οὔτε ὁ Μιλτιάδης μετὰ τὸν Μαραθῶνα. Οὔτε ὁ Θεμιστοκλῆς μετὰ τὴν Σαλαμῖνα. Οὔτε ὁ Βασίλειος Β', ὁ Μακεδὼν (καὶ Βουλγαροκτόνος ἀποκαλούμενος) ὁ ὁποῖος κατανικήσας τοὺς Βουλγάρους διέσωσε τὴν Μακεδονία καὶ κατασφά-

2. Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923-1940*, τόμ. Β' (Ἀθήνα: Ἰακρος, 1955), σ. 218.

3. Ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Ναζιανζινὸ τὸ ἀξίωμα: «...Ἀγει πρὸς φῶς τὴν ἀλήθειαν ὁ χρόνος...». Καὶ ἔχει αὐτὸ πλήρη ἐφαρμογὴ στὴν περίπτωση Βενιζέλου. Πράγματι ὁ πρωθυπουργὸς τῆς χώρας καὶ ἀρχηγὸς τῆς ΝΔ, ποὺ ἀποτελεῖ μετεξέλιξη τῆς παράταξης αὐτῆς, στὴν ἐργασία του ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ οἱ ἐξωτερικὲς μας σχέσεις, 1928-1932», Ἀθήνα, ἔκδοση Β' 1995 «Παπαζήσης», σελ. 15, συμπεραίνει ὅτι «...ὁ Βενιζέλος δὲν χρειάζεται ἐξωραϊσμό...», ἐνῶ διὰ τοῦ συνόλου τοῦ κειμένου ἀκτινοβολεῖται ὁ ἐθνουσιασμὸς τοῦ Κ. Α. Καραμανλῆ γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ τιμωμένου ἡγέτη. (Ἰδετε ἐνδεικτικὰ, σσ. 19 καὶ 332.)

4. Πρόκειται περὶ τῆς λεγομένης Βουλῆς τῶν Λαζάρων, ποὺ εἶχε διαλύσει ὁ Κωνσταντῖνος τὸ 1915 καὶ εἶχε ἐπανασυγκαλέσει ὁ Βενιζέλος τὸ 1917.

λισε τὰ βόρεια σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας. Οὐτε ὁ Κολοκοτρώνης μετὰ τὰ Δερβενάκια ὅταν, κατανικήσας τὸν Δράμαλη, ἔσωσε τὸν Ἀγώνα (!!!).

Α'

Τὸ θέμα τὸ ὁποῖο θὰ ἀναπτύξω εἶναι, κατὰ κύριο λόγο, ὑφῆς μεθολογικῆς. Θὰ ἀναφερθῶ δηλαδὴ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Βενιζέλος ἄσκησε ἐξουσία στὴν χάραξη τῆς ἐξωτερικῆς του πολιτικῆς. Ἀφορμὴ ὑπῆρξε ἡ πολὺ προσεγμένη ἔκδοση, ἀπὸ τὸ Ἰδρυμά μας, μὲ ἐπιμέλεια Δημ. Μιχαλόπουλου, τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ τιμωμένου πολιτικοῦ πρὸς τὸν ὁμόλογό του Take Ionescu κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμο. Μεταξὺ ἄλλων ἐνδιαφερόντων ζητημάτων, ἐκτίθεται ἐκεῖ καὶ ἡ θέση τοῦ Βενιζέλου ἔναντι τῆς Καβάλας. Ὑπάρχει ἓνα τηλεγράφημα, τοῦ τέλους τοῦ 1914 ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1915, πρὸς τὴν ἐλληνικὴ πρεσβεία στὸ Βουκουρέστι, ὅπου ὁ Βενιζέλος ἐπιχειρηματολογεῖ καὶ μάχεται γιὰ τὴν ἐλληνικότητα τῆς Καβάλας καὶ προβάλλει ὅτι εἶναι ἀδύνατον αὐτὴ νὰ παρχωρηθεῖ πρὸς ὁποιοδήποτε ἄλλον⁵. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο, μὲ ἡμερομηνίαν 11 Ἰανουαρίου 1915, κατὰ τὸ ὁποῖο, προκειμένου νὰπραγματωθεῖ τὸ ἰωνικὸ ὄνειρο, προκειμένου νὰ λάβει σάρκα καὶ ὀστέα ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀσιατικῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, ἐδέχετο, ὁ μεγάλος πολιτικός, ὅτι καὶ ἡ Καβάλα θὰ μπορούσε νὰ θυσιάσθῃ στὸν βωμὸ αὐτοῦ τοῦ ὁνείρου⁶.

Προλογίζων τὸ ἀμέσως ἄνω βιβλίον, τονίζω ὅτι ὁ τιμώμενος πολιτικὸς εἶχε τέτοια ἐπιβολὴ καὶ γοητεία, ὥστε μπροστά του οἱ ἄνθρωποι ἐχωρίζοντο –οἶονεῖ ἀκαριαίως– σὲ δύο κατηγορίες: Θαυμασταὶ κατὰ τρόπον ἀπόλυτον οἱ μὲν, φανατικοὶ ἀντίπαλοι οἱ ἄλλοι. Εἶναι ἐδῶ τονιστέα τὰ ὅσα ἐξέθεσε στὴν Βουλὴ, κατὰ τὸ πολιτικὸ μνημόσυνο ποὺ ἔγινε στὶς 22 Ἀπριλίου 1936, ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς: **Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Σπανίως, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐμφανίζονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἰσχυροὶ ἄνδρες ὡς ἰσχυρὰ μετέωρα, εἰς ἄλλους ἐμπνέοντα τὸν σεβασμὸν καὶ εἰς ἄλλους τὸ δέος. Ἐνώπιον τοιούτων ἀνδρῶν... οὐδεὶς μένει ἀδιάφορος, οὐδεὶς μένει οὐδέτερος... Ὁ περὶ αὐτοῦς**

5. Δημ. Μιχαλόπουλου, *Attitudes parallèles : Éleuthérios Vénisèlos et Take Ionescu dans la Grande Guerre*, Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἑθνικῆς Περιόδου, μὲ πρόλογο Γ. Κ. Στεφανάνη, ὅπου καὶ ἀξιολογεῖται ἡ στάση Βενιζέλου.

6. Γεωργίου Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910-1920*, τόμ. πρῶτος (Ἀθήνα: Πυρσός, 1931), σ. 268.

ἀγὼν δὲν σταματᾷ οὔτε πρὸ τοῦ θανάτου. Συνεχίζεται περὶ τὸν νεκρὸν των, περὶ τὴν σκιάν των, περὶ τὴν μνήμην των. Τοιαύτη μεγάλη καὶ ἰσχυρὰ φνισιογνωμία ὑπῆρξε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἔδωσε τὸ ὄνομά του καὶ ἔθεσε τὴ σφραγίδα του εἰς ὁλόκληρον τὴν περίοδον τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ αὐτὸν προέρχεται ἡ ὀνομασία τῶν ἀπαδῶν του. Ἀπὸ αὐτὸν προέρχεται ἡ ὀνομασία τῶν ἀντιπάλων του. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ κολήῃ ἀμερολήπτως ἡ σύγχρονος γενεὰ τοιαύτας μεγάλας φνισιογνωμίας;⁷

Ἐὰν οἷοσθῇτε ἀποδέκτης τῶν σκέψεών μου ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν φανατικῶν ἀντιπάλων τοῦ τιμωμένου, φοβοῦμαι πῶς ὅ,τι καὶ ν' ἀκούσει (ἢ διαβάσει) δὲν θὰ πεισθεῖ. Ὁ φανατισμὸς ἐξοστρακίζει τὴν ἰκανότητα τοῦ διαλέγεσθαι. Ἐὰν ὅμως, ἀντιθέτως, πρόκειται γιὰ ἀκροατὴ (ἢ ἀναγνώστη) ἀπροκατάληπτο ὁ ὁποῖος ἀπλῶς δὲν ἔχει συνειδητοποιήσει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Βενιζέλος ἄσκησε τὴν ἐξουσία καὶ δὴ στὴν προαγωγή τῆς ἐξωτερικῆς του πολιτικῆς, τότε, ἂν δὲν τὸν πείσω, φιλοδοξῶ νὰ ἐνσταλάξω στὴν σκέψη του τὸ σπέρμα τοῦ προβληματισμοῦ.

Προκειμένου νὰ ἔχετε πάντως μία πρώτη γεύση τοῦ ζητήματος, σημειώσατε, παρακαλῶ, τοῦτο: Τὴν γονιμώτερη δεκαετία τῆς ζωῆς του τὴν διέθεσε ὁ Βενιζέλος στὴν ἐπιδίωξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Δηλαδή στὴν ἐπέκταση τῆς Ἑλλάδος στὰ ὅρια τῆς Ἰωνίας πρὸς ἀποκατάσταση, κατὰ ἓνα μέρος, τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ ὅρια τοῦ παλαιοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ὁ ἴδιος ὅμως, ὅταν διαπίστωσε ὅτι ἡ φυλὴ εἶχε πλέον ἐξαντλήσει τὴν ἀντοχή της καὶ ὅτι τὸ ὄνειρο τῆς Μεγάλης Ἰδέας εἶχε καταστεῖ ἀνέφικτο, τὸ ἔθαψε μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια ὑπογράφοντας τὴν σύμβαση γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τῆς 24^{ης} Ἰουλίου 1923⁸. Σημειώσατε ἀκόμη πῶς ὅτι συνέβη τὸ 1922 ὑπῆρξε ἱστορικῶς χειρότερο ἀπὸ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης. Καὶ τοῦτο διότι τὸ 1453 ὁ Ἑλληνισμὸς ἠττήθη μὲν στρατιωτικῶς, ἀλλὰ ἔμεινε ἐκεῖ ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένος καὶ συνέχισε νὰ παράγει πολιτισμό. Τὸ 1922 ὅμως δὲν ἠττήθηκαμε ἀπλῶς. Ξεριζωθήκαμε, φύγαμε, δὲν μπορέσαμε νὰ κρατηθοῦμε στίς ἐστίες μας. Εἶχε, ὡς τόσο, ὁ Βενιζέλος τὴν ψυχραιμία αὐτὸ νὰ τὸ ἀποδεχθεῖ, καί, ὅπως ἐξηγεῖται ἐν συνεχείᾳ, νὰ δημιουργήσει ἀπὸ τὴν καταστροφὴν νέα ἀφετηρία ἀνέλιξης τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Γιὰ νὰ πάρουμε ὅμως τὰ πράγματα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ὁ Ἐλευθέ-

7. Ἰωάννης Μεταξᾶς. *Τὸ προσωπικὸ τοῦ ἡμερολόγιου, τόμ. τέταρτος*. Ἐπιμέλεια Φαίδωνος Βρανᾶ (*Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1960*), σ. 203.

8. Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Κ. Α. Καραμανλῆ, *op. cit.*, σ. 322, ὁ πατέρας τοῦ ἀλυτρωτισμοῦ ἔθαψε τὸ παιδί του.

ριος Βενιζέλος έφυγε από την Κρήτη και ένεφανίσθη στην έλληνική πολιτική ζωή τον Οκτώβριο του 1910. Είναι φορέας του 'Αστικού Έκσυγχρονισμού⁹ και ταυτοχρόνως τής Μεγάλης Ίδέας. Όπως εκτίθεται στην συνδημοσιευόμενη εισήγηση του κ. Γεωργίου Παπούλια, στην Χερσόνησο του Αΐμου ένυπηρχε ή τάση όπως ένωθούν τὰ χριστιανικά κράτη και άποτελέσουν μέτωπο κατά τής όθωμανικής κυριαρχίας. Στην περιοχή, τότε, μεσουρανει ή Βουλγαρία. Ό Φερδινάνδος κοιτάζει προς την Κωνσταντινούπολη και όνειρεύεται έαυτον νέον βυζαντινόν αυτοκράτορα. Από την πλευρά τής Πύλης έξ άλλου, τὸ κίνημα τῶν Νεοτούρκων του 1908 έχει εκφυλισθεϊ σέ σωβινιστική επιδίωξη κάθαρσης του κράτους από άλλοεθνείς. Δηλαδή ή παλιά πολυεθνική-πολυπολιτισμική Όθωμανική Αυτοκρατορία μεταλλάσσεται αίματηρώς σέ έθνικό τουρκικό κράτος¹⁰. Οί μὴ Τουρκοί υπήκοοι μεταβάλλονται σέ μειοψηφίες υπό έξολόθρευση. Δέν πρέπει νὰ λησμονείται ότι ό φοβερός Ταλαάτ υπήρξε εκείνος ό όποίος συνέλαβε και έφήρμοσε τὸ σχέδιο σφαγῆς τῶν Ἀρμενίων, δι' ό και Ἀρμένιος τὸν δολοφόνησε στὸ Βερολίνο.

9. Ἡ ιστορική αλήθεια επιβάλλει νὰ τονισθεϊ ότι την πορεία προς τὸν υπό συζήτηση εκσυγχρονισμό, όπως τὸν όριοθέτησε ό Α. Γαμβέτας όμιλῶν προς την γαλλική συνέλευση τὸν Σεπτέμβριο του 1872, με την καθίδρυση του δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, προστόμασαν οί Ἀλέξανδρος Κουμουνοδόρος και Χαρίλαος Τρικούπης. Ό πρώτος ανέδειξε οικονομικά και κοινωνικά νέους εκμεταλλευτὲς τής άγροτικής γῆς διὰ τής μεταβίβασης προς αὐτοὺς τῶν μέχρι τότε απλῶς υπό την καλλιέργειά τους εθνικῶν γαιῶν. Αὐτοί άπετέλεσαν έτσι και τὸ φυτώριο πολλῶν διαδόχων τους επιστημόνων και επαγγελματιῶν, δηλαδή άστών. Ό Χαρίλαος Τρικούπης κυρίως διὰ του εκτεταμένου σιδηροδρομικοῦ του δικτύου έδωσε μεγάλη ώθηση στis μεταφορές, άρα και στὸ εμπόριο. Ἐπὶ τῶν θεμελιῶν αὐτῶν ό Βενιζέλος ολοκληρώνει τὸν εκσυγχρονισμό με άμεση πλέον ρύθμιση, πρωτοποριακή μάλιστα, αστικῶν σχέσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τούς τότε ψηφισθέντες νόμους οί πλεῖστοι είναι ακόμη σέ ισχύ. Ἐνδεικτικά ἴδετε ν. 551/1914 «περὶ εργατικῶν άτυχημάτων», ν. 2112/20 «περὶ υποχρεωτικής καταγγελίας συμβάσεως εργασίας», ν. 146/14 «περὶ άθεμίτου άνταγωνισμοῦ» και ν. 184/14 «περὶ συστάσεως εμπορικῶν και βιομηχανικῶν επιμελητηρίων».

10. Ό επιθετικός προσδιορισμός «έλληνοτουρκικός» είναι απολύτως όρθός για την διὰ τής επικράτησης του Κεμάλ ανάδειξη του εθνικοῦ τουρκικοῦ κράτους. Ό ιδρυτὴς τής σύγχρονης Τουρκίας τὸ 1922 στέργει τὸν Σουλτάνο τής διοικητικῆς και στρατιωτικῆς του εξουσίας και τὸν περιόρισε σέ δικαιοδοσία καθαρῶς θρησκευτική. Τὸ 1924 κατήργησε και τὸ Χαλιφάτο, έξόρισε δὲ τὸν Σουλτάνο και την οίκογένειά του. Ἐτσι για την πρὸ του Κεμάλ περίοδο όρθότερος είναι ό προσδιορισμός «έλληνοοθωμανικός». Ἐν τούτοις έχει άδιακρίτως επικρατήσει ή χρήση του όρου «έλληνοτουρκικός». Αὐτὸ δὲ προφανῶς ως εκ του ότι δεσπόζον στοιχεῖο στην πολυεθνική αυτοκρατορία ανέκαθεν υπήρξε τὸ τουρκικό.

Ἔτσι, στὰ πλαίσια τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, οἱ νεοτουρκικὲς φιλελεύθερες ἐξαγγελίες ἐξευρωπαϊσμοῦ τοῦ κράτους ξεθωριάζουν. Ἀρχικῶς, τότε, ἐπιβάλλεται ὁ πονηρὸς Ἀβδούλ-Χαμίτ, μὲ μεγάλο βεζίρη τὸν ἐξαιρετικὰ ἱκανὸ Κιαμὴλ-πασᾶ.

Ὁ Βενιζέλος διαβλέπει ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ἀναπόφευκτος καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάς πρέπει νὰ συμμετάσχει σ' αὐτόν, ἀλλιῶς εἶναι ἐπικίνδυνον ὅτι θὰ χαθεῖ διὰ παντὸς ἡ Μακεδονία γιὰ μᾶς. Ἀντιμετώπιζε ὅμως μεγάλες δυσχέρειες, διότι, ὅπως τονίσθηκε, μεσουρανοῦσε ἡ Βουλγαρία. Ἡ τελευταία δὲν θεωρεῖ ἀξιόμαχο τὸν ἐλληνικὸ στρατό. Μὲ τὴν Βουλγαρία, ἀκόμη, μᾶς χώριζε σύγκρουση σφοδρὴ καὶ παρατεταμένη. Ὁ Μακεδονικὸς ἀγὼν (1904-1908 κυρίως) ὅπου αἱματηρότατα ἀναμετρηθήκαμε (καὶ) μὲ τοὺς Βουλγάρους ἦταν πρόσφατος. Τὸ θέμα, ὅμως, κυρίως ἦταν ὅτι δὲν θεωρεῖτο ἀξιόμαχος ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς λόγω τῆς ἥττας τοῦ 1897¹¹. Πίστευαν οἱ Βούλγαροι ὅτι τὸ μέγιστο τῆς προσφοράς τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων θὰ ἦταν τὸ πολὺ νὰ καθυστερήσουν – ὄχι καὶ νὰ ἀνακόψουν – τὴν προέλαση τῶν Ὀθωμανῶν. Γιὰ τίποτε περισσότερο δὲν μᾶς θεωροῦσαν ἱκανούς. Τὸ ἐλληνικὸ ναυτικὸ βεβαίως τοὺς ἐνδιέφερε. Τὸ ναυτικὸ μας ἀνέκαθεν ὑπῆρξε ὑπολογίσιμος παράγων. Ἡ κυβέρνηση Μαυρομιχάλη εἶχε ἤδη ἀγοράσει τὸ θωρακισμένο καταδρομικὸ/θωρηκτὸ «Ἀβέρωφ»^{12 13}.

Βούλγαροι καὶ Σέρβοι εἶχαν ἤδη συμφωνήσει. Καὶ μὲ παράρτημα μυστικὸ τῆς συμφωνίας τοὺς εἶχαν προχωρήσει σὲ κατανομὴ ἐδαφῶν ποὺ ἤλπιζαν ν' ἀποσπάσουν ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη.

Ὁ Βενιζέλος διαισθάνεται τὴν ὑπαρξὴ τῆς συμφωνίας, ἀλλ' ἀγνοεῖ τοὺς ἀκριβεῖς ὅρους τῆς. Προσπαθεῖ νὰ μετᾶσχει στὴν βαλκανικὴ συμφωνία¹⁴. Αὐτὴν ἀποτελοῦν ἡ Σερβία, ἡ Βουλγαρία, ἀπὸ κοντὰ καὶ τὸ Μαυροβούνιο, τὸ ὁποῖο μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον θὰ ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὴν Γιουγκοσλαβία. Ἡ προσέγγιση ὅμως εἶναι δυσχερής. Οἱ βαλκάνιοι σύμμαχοι τὴν

11. Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς ἥττας ἴδετε συνδημοσιευόμενη εἰσήγηση Ναυάρχου κ. Δ. Μπουζάνη.

12. Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, *Ἀναμνήσεις. Τὸ ζήτημα τοῦ Ναυτικοῦ, ἡ ἐξέγερση στὸ Γουδί, ὁ Ἑθνικὸς Λιχασμός, 1900-1916*. Πρόλογος-εἰσαγωγὴ-σημειώσεις Δημήτρης Μιχαλόπουλος (Ἀθήνα: Ἀρσενίδης, 1996), σσ. 87-90.

13. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ὡς ἐκθέτει ὁ Ναύαρχος κ. Δ. Μπουζάνης στὴν συνδημοσιευόμενη εἰσήγησή του τὸ πολεμικὸ ναυτικὸ μας ὑπῆρξε ἀδικοιολογήτως ἀπὸν κατὰ τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου τοῦ 1897

14. Πρόκειται γιὰ τὸ κατ' εὐφημισμὸν καλούμενο «βαλκανικὸ σύμφωνο» περὶ τοῦ ὁποίου ἀντὶ πολλῶν ἴδετε συνδημοσιευόμενη εἰσήγηση τοῦ πρέσβυ κ. Γ. Παπούλια.

Ἑλλάδα δὲν τὴν ἀποδέχονται, ἀφοῦ ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸ ἀξιόμαχο τοῦ στρατοῦ μας. Καταφέρει ἐν τούτοις ὁ Βενιζέλος νὰ συνάψει, μόλις τὴν 29 Μαΐου 1912, πέντε δηλαδὴ σχεδὸν μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Α' Βαλκανικοῦ πολέμου, ἀμυντικὸ ἀπλῶς σύμφωνο μὲ τὴ Βουλγαρία. Καὶ αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀναποτελεσματικόν, διότι προσέβλεπε ὅτι ἐὰν ἡ Ἑλλὰς καθίστατο ἐμπόλεμος ἐναντὶ τῆς Πύλης, λόγῳ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, τότε ὁ ὅρος ἀρωγῆς μας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Βουλγαρίας θὰ παρέμενε ἀδρανής. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἐν συνεχείᾳ ἐκτιθέμενο περὶ τοῦ πῶς χειρίσθηκε ὁ Βενιζέλος καὶ τὸ Κρητικὸ ζήτημα ὑπ' αὐτὴν τὴν δέσμευση ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἡ χώρα¹⁵.

Παρὰ τίς σκιαγραφηθεῖσες δυσχέρειες, ὁ Βενιζέλος ἀντιμετώπισε τὴν κατὰστασιν μὲ ἐπιμονὴ καὶ ὑπομονή, μὲ τὸ θάρρος καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν αὐτοπεποίθησιν ποὺ τὸν διέκρινε. Διορατικὸς σὲ βαθμὸ ὁ ὁποῖος πρέπει –ἐνίοτε– νὰ ὑπερέβαινε τὰ φυσιολογικὰ ὅρια¹⁶, μετέσχε βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῆς Ρωσίας στὴν συμφωνίαν, χωρὶς νὰ λάβει οἰκονομικὰ ὑπόσχεσιν γιὰ κατανομή τῶν –κατ' ἐλπίδα– καταληφθησόμενων ἐδαφῶν, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ συνομολογήσῃ καὶ οἰκονομικὰ ἀξίωσιν τῆς Βουλγαρίας ἐπὶ τῆς Μακεδονίας(!!!). Ἀρκέσθηκε, ὅπως πολὺ σωστὰ ἐκθέτει στὴν εἰσήγησίν του ὁ πρέσβυς κ. Γ. Παπούλιας, στὸ πραγματικὸ γεγονός τῆς εὐκαταίας στρατιωτικῆς κατοχῆς. Ἔτσι προχωρεῖ (!). Βέβαια ὑπῆρξε τυχερός, ὁμοίως καὶ ἡ Ἑλλὰς μαζί του. Αὐτὸ δὲ διότι ὁ Φερδινάνδος, μὲ ὑπερβολικὰς φιλοδοξίες, προσέβλεπε στὴν Κωνσταντινούπολη. Κατὰ συνεκδοχὴ δὲν εἶχε (κυρίως καὶ ἐγκαίρως) στρέψει τὴν προσοχὴν του στὴν Μακεδονίαν. Μετὰ τὴ νικηφόρον προέλασιν τοῦ στρατοῦ μας καὶ τὴν κατάληψιν τῶν Σερβίων καὶ τῆς Κοζάνης, ἡ κυβέρνησις ἀντιλαμβάνεται τὸν ἀρχιστράτηγον, διάδοχον Κωνσταντῖνον, νὰ ἐπιδιώκει καταδίωξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ πρὸς τὸ Μοναστήρι. Στρατιωτικῶς αὐτὸ ἦταν ὀρθόν. Αὐτονόητος εἶναι ὁ στρατηγικὸς στόχος ὅπως καιρίως πληγεῖ ὁ ὄγκος τῶν δυνάμεων τοῦ ἀντιπάλου. Πολιτικῶς ὅμως θὰ ἦταν ὀλέθριον. Διότι προφανῶς ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Βούλγαροι θὰ κατελάμβαναν τὴν Θεσσαλονίκην.

Ὅ,τι ἐπακολούθησε εἶναι γνωστό. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Λάμπρος Κορομηλάς ἐπισημαίνει τηλεγραφικῶς πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον τὴν ἀνάγκη τῆς

15. Κατ' οὐδὲν μετεβλήθησαν τὰ πράγματα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος καὶ μὲ τὴν ὑπογραφήν τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς στρατιωτικῆς σύμβασιν τῆς 5^{ης} Ὀκτωβρίου 1912, ἐλάχιστες πλέον ἡμέρες πρὸ τῆς ἑναρξῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν. Σ. Β. Μαρκεζίνη, «Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος», Πάπυρος, 1967, τόμ. Γ', σ. 167.

16. Βλ. ἐνδεικτικῶς «Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου. Πολιτικὰ ὑποθῆκαι ἀνθολογηθεῖσαι ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτοῦ». Ἐπιμέλεια Στεφ. Ἰ. Στεφάνου, τόμ. Α' (Ἀθήνα, 1971²), σ. 34.

πρὸς Θεσσαλονίκη πορείας τοῦ στρατοῦ. Ἄλλ' ὁ ἀρχιστράτηγος ἀντιδρᾷ. Ὁ Βενιζέλος, ἐν συνεχείᾳ, ὡς πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν, ἐκδίδει τηλεγραφικὴ διαταγὴ πρὸς τὸν ὑφιστάμενόν του ἀρχιστράτηγον μὲ κοινοποίηση καὶ πρὸς τὸν Βασιλέα. Ὁ ἀρχιστράτηγος δυσφορεῖ, ταλαντεύεται, τελικῶς ὅμως συμμορφοῦται. Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κινεῖται πρὸς τὴν δέουσα κατεύθυνση. Ἔτσι μὲ διαφορὰ ἐλαχίστων ὥρων –ἐναντι τῶν Βουλγάρων– οἱ Ἕλληνες καταλαμβάνουν τὴν Θεσσαλονίκη. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Βενιζέλου εἶναι μεγάλη. Ἡ νίκη τῆς Ἑλλάδας λαμπρή.

Β'

Ἄλλ' ἡ βαλκανικὴ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου ἔτυχε, ὅπως ἔπρεπε ἄλλωστε, καὶ πανηγυρικῆς ἐπιδοκιμασίας στὸ Κοινοβούλιο, κατὰ τὴν ἱστορικὴ του συνεδρίαση τῆς 21-6-1913, ὅταν ὁ Βενιζέλος ἐξέθετε πρὸς τὴν ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεία πῶς περιεπλάκημεν στὸν κατὰ τῆς Βουλγαρίας πόλεμον (Β' Βαλκανικόν). Τὰ σχετικὰ ζητήματα μὲ ἐνάργεια ἐκθέτει ὁ Σπύρος Μαρκεζίνης – μάλιστα δὲ ὑπὸ τὸν εὐγλωττο τίτλον... «...Ἐπικρίσεις τῶν Παλαιοκομματικῶν...»... Ὁ συντηρητικὸς αὐτὸς πολιτικὸς καὶ ἱστορικὸς πλέκει ἐκεῖ τὸ ἐγκώμιο τοῦ τιμωμένου σήμερα ἡγέτη¹⁷. Οἱ οἰκεῖες περικοπὲς τῶν πρακτικῶν εἶναι ἀποκαλυπτικές. Ἐξ αὐτῶν ἀναδεικνύεται κατὰ τρόπον ἀνάγλυφο ἡ ἀδυναμία τῆς ἀντιπολίτευσης ὅπως ἀρθρώσει οἰοδήποτε ἐπιχειρήματα βάσιμα κατὰ τῆς ἀσκήσεως ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπιβεβαιώνονται οἱ ἐξαιρετικὲς ἱκανότητες τοῦ τιμωμένου ὅπως ἐκάστοτε διακρίνει τὸ καίριον ἀλλὰ καὶ ἡ δύναμή του ὅπως ἀμέσως ἀποφασίζει ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐπιδιώκει τὴν πραγμάτωση τῶν στόχων του μέχρι τέλους.

Τὴν ἀντιπολίτευση κυρίως ἐξεπροσώπησαν ὁ ἤδη τότε παλαίμαχος πολιτικὸς καὶ ἄλλοτε πρωθυπουργὸς Δημήτριος Ράλλης ὅπως καὶ ὁ ἐγκριτος νομικὸς Δημ. Γούναρης. Ἡ ἀδυναμία τοῦ Ράλλη ὅπως προσάψει ὅ,τιδήποτε ἄξιο λόγου στὴν πολιτικὴ ποὺ ὀδήγησε στὸν βαλκανικὸ θρίαμβον εἶναι κατὰ δὴλη. Περὶ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς οὐδὲν κατὰ κυριολεξίαν λέγει. Παρασυρόμενος ὅμως ἀπὸ πάθος κατὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ, ὑποπίπτει σὲ δεινὸ ὀλίσθημα. Ἀναφέρεται στὸν ἀνώτατο ἄρχοντα, κατὰ τὸ πολίτευμα ἀνεύθυνον τῆς κυβερνητικῆς δράσης, καὶ γιὰ νὰ μειώσει τὴν ἀκτινοβολία τοῦ Βενιζέλου ὑπογραμμίζει: ... *Ὁ Ἑλληνισμὸς ἤδη ἀτενίζει πρὸς ἓνα καὶ μόνον, πρὸς τὸν Βασιλέα του...* Ὑπ' αὐτὴν δὲ τὴν βασικὴν του θέση κατὰ τὴν ἀνάπτυξη

17. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *op. cit.*, τόμ. Γ', σ.167 ἐπ.

τῶν συλλογισμῶν του οὐσιαστικὰ εἰσηγεῖται τὴν ἀνάθεση τῆς ἐπιδιώξεως τῶν ἐθνικῶν ἐλπίδων στὸν ρυθμιστὴ τοῦ πολιτεύματος. Ἔτσι ὅμως, πέραν τῆς ἐπισημανθείσας ἀντιθεσμικῆς πρόκλησης, ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἐνσπείρει καὶ ζιζάνια ἐθνικοῦ διχασμοῦ, ὑπὸ τὸ δεδομένον μάλιστα ὅτι μέχρι τότε ρήξη μεταξὺ φορέως ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καὶ στέμματος δὲν εἶχε ὑπάρξει. Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Μαρκεζίνης¹⁸, ἡ ἐκτροπὴ τοῦ Ράλλη μαρτυρεῖ ὅτι «... μερὶς τοῦ –τότε– παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου ἀπολέσασα τὰ ἀπ’ εὐθείας στηρίγματά της εἰς τὸν λαὸν ἤρχισε ἐνωρὶς νὰ καλλιεργεῖ τὴν ἰδιαιτέραν πρωτοβουλίαν τοῦ Βασιλέως, χωρὶς νὰ συναισθάνεται ὅτι ἐζημίωνε καὶ ἐκεῖνον, ἐφ’ ὅσον θὰ τὸν ἀπεχώριζε ἀπὸ μερίδα τοῦ λαοῦ, καὶ ὑπενόμεινε τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος...»... Ὁ Δ. Γούναρης, καθιερωμένος ρήτωρ, πλὴν οὐρανοβάμων, στερούμενος τῆς ἱκανότητος νὰ κρίνει τὸ πρακτικῶς ἐφικτὸν καί, ἄρα, ἐπιδιώξιμον, ἐπικέντρωσε τὴν κριτικὴν του στὸ ὅτι δὲν ἔδει ἡ Ἑλλὰς νὰ συμμαχήσῃ πρὸς τὸν Βουλγαρικὸν λαόν. Κατὰ χαρακτηριστικὴν του διατύπωση, ὁ λαὸς αὐτός... «ἀπὸ μακροτάτων αἰῶνων (sic) μόνον μέσον ἐπαφῆς πρὸς τὴν ἡμετέραν φυλὴν ἠθέλησε νὰ ἔχει τὸ ἐγχειρίδιον...»... Ἡ ἀποστόμωση τῶν ἐπικριτῶν ὑπῆρξε γιὰ τὸν Βενιζέλο εὐχερής. Πρὸς τὸν Ράλλη ἀπάντησε ὅτι τὸ μεγαλειώδες ἔργο τοῦ πολέμου καὶ κυρίως τῆς νίκης δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀπὸ κυβέρνησιν ἢ ὁποία δὲν θὰ ἐνέπνεε τὸν λαὸ καὶ δὲν θὰ ἀπελάμβανε τῆς ἐμπιστοσύνης του. Βεβαίως δὲ καυτηρίασε ἐντόνως καὶ τὴν ἐκθεσμὴ παραίνεσιν πολιτικοποίησης τοῦ Βασιλέως. Ἐναντι τοῦ Γούναρη ὑπῆρξε ἐπιγραμματικὸς καὶ καυστικώτερος. Τοῦ ἐξήγησε ἀπλῶς ὅτι... «... δὲν ἐξηρτᾶτο ἀπὸ ἐμὲ νὰ ἐκλέξω τοὺς συμμάχους μου... Τοὺς συμμάχους τοὺς παρέχουν τὰ πράγματα...»...

Κατὰ τὴν ροὴ τῆς αὐτῆς συζήτησης, σημειώθηκε ἀποκαλυπτικὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Βενιζέλου φραστικὴ ἀψιμαχία μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ μέχρι πρὸ ὀλίγου στενοῦ συνεργάτη του (καὶ ἐκλεκτοῦ ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης) Νικολ. Δημητράκοπούλου. Πραγματευόμενος ὁ Πρωθυπουργὸς τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς εὐθύνης τῶν κοινοβουλευτικῶν κυβερνήσεων, μὲ ρεαλισμὸ καὶ σταθερότητα πεποιθήσεων διετύπωσε τὸ ἀξίωμα ὅτι: Ἀνεξαρτήτως τοῦ λόγου ἀποτυχίας τῆς οἰασδῆποτε ἀσκουμένης πολιτικῆς, ἡ ἀποτυχία –καθ’ ἑαυτὴ– ἐπιφέρει καὶ πτώση τῆς κυβέρνησης. Ἡ διατύπωση εἶναι χαρακτηριστικὰ κατηγορηματικὴ: ... Οἱ λαοὶ (σὲ περίπτωσιν ἀποτυχίας) δὲν ἐρωτοῦσι, καὶ καλῶς κάμνουσι, ἂν ἔπταισαν αἱ κυβερνήσεις, ἀλλὰ τὸ πρῶτον τῶν ἔργον εἶναι νὰ τὰς ρίψωσι...»... Ἐπὶ τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ ὁ Δημητράκοπουλος

18. Σ. Β. Μαρκεζίνης, *op. cit.*, σ. 168.

διετύπωσε δεοντολογική επιφύλαξη υπό την ειδικώτερη θεμελίωση στο έρω-
τημα ἐν ἡ συνέπεια τῆς πτώσης θὰ ἔπρεπε νὰ συναρτᾶται καὶ πρὸς στοιχεῖον
κυβερνητικῆς ὑπαιτιότητας. Στὴν ἐπιφύλαξη ὁ Βενιζέλος διαρκῶς συνεχόμε-
νος ἀπὸ αἶσθημα πραγματικότητας τοῦ ἀπάντησε ὅτι ὑπὸ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ
Δημητράκου τοῦ θὰ συνεκροτεῖτο «ἀγγέλων πολιτεία» τὴν ὁποίαν ὅμως,
κατὰ τὴν αὐτολεξεί διατύπωσή του... «... ἐν τῷ διεθνεί ἀνταγωνισμῷ θὰ
τὴν ἔπαιρνε ὁ διάβολος...»...

Περαιτέρω ἡ συζήτησις ἐκφυλίσθηκε. Κατέφθαναν πλέον τηλεγραφήματα
ἀγγέλλοντα θριάμβους τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ. Ἄρα καὶ πλήρη ἐπιτυχία τῶν
ἐπιλογῶν Βενιζέλου. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας στὴν βουλὴ ὑπῆρξε
συντριπτικὸ ἐναντίον τῆς ἀντιπολίτευσης. Ὁ Γούναρης καὶ οἱ ὁπαδοὶ του
ἀπέσχον. Ἐπὶ 130 ψηφισάντων, θετικῶς ψήφισαν 129 βουλευτὲς καὶ μόνον
ἓνας –ὁ Δημήτριος Ράλλης– ψήφισε ἐναντίον.

Ἐχει ἤδη θιγεῖ τὸ ζήτημα τῶν Κρητῶν βουλευτῶν. Ἐχει ἐπίσης ἐπιση-
μανθεῖ ὅτι τὸ ἀμυντικὸ σύμφωνο Ἑλλάδας καὶ Βουλγαρίας προέβλεπε ὅτι
λόγω τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἡ ὑποχρέωση συνδρομῆς τῆς χώρας μας ἀπὸ
τὴ Βουλγαρία κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καθίστατο ἀδρανής.
Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ συμφώνου αὐτοῦ ἐμφανίζονται οἱ Κρήτες βουλευτὲς (ἀγνο-
οῦντες τὴν ὕπαρξή του) καὶ πραξικοπηματικῶς ζητοῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ
ἐλληνικὸ κοινοβούλιο. Τὸ κρίσιμο αὐτὸ ἀντικείμενο τῆς συμφωνίας εἶναι
μυστικόν. Ζοῦμε ἀκόμη στὸν διπλωματικὸ ρυθμὸ τοῦ Μέττερνιχ. Δὲν κρατεῖ
ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ μυστικὸς ὅρος μιᾶς συμφωνίας ἀδυνατεῖ ν' ἀνατρέψει τοὺς
ἐμφανεῖς. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀπορρέει ἀπὸ τὴν παγίωση τῶν κοινοβουλευτικῶν
θεσμῶν. Αὐτὸ δὲ γιατί τὰ σημαντικώτερα τῶν ζητημάτων, κατ' ἐπιταγὴ τοῦ
δόγματος τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τίθενται ὑπὸ τὴν κρίση τοῦ λαοῦ διὰ τῆς
ἐθνικῆς ἀντιπροσωπείας. Οἱ ἐκεῖ δὲ συζητήσεις ἐξ ὀρισμοῦ ἀποκλείουν τὴν
μυστικότητα. Ἐν ὅψει ἀκριβῶς τῆς φύσης τῆς κοινοβουλευτικῆς λειτουργίας,
τὰ ἐπὶ μέρους συντάγματα γιὰ τὴν ἔγκυρη συμβατικὴ δέσμευση τῆς χώρας:
α) προβλέπουν ἐπικύρωση τῶν διεθνῶν συμφώνων ἀπὸ τὴν Βουλὴ καὶ β) δια-
λαμβάνουν, κατὰ κανόνα, ὅτι οἱ οἰοδῆποτε μυστικοὶ ὅροι τῶν συμφώνων
αὐτῶν δὲν ἀνατρέπουν τοὺς φανερούς. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς διότι οἱ μυστικοὶ
αὐτοὶ ὅροι, μὴ τεθέντες ὑπὸ κοινοβουλευτικὴ βάσανο, στεροῦνται δημοκρατι-
κῆς νομιμοποίησης (πρβλ. ἄρθρ. 36, παρ. 4 τοῦ Συντάγματός μας).

Ἄρα, κατὰ τὰ τότε κρατοῦντα, ὑπῆρξε ἀπολύτως ἰσχυρὴ ἡ δέσμευση ποὺ
εἶχε ἀναληφθεῖ μὲ τὴν ἐλληνοβουλγαρικὴ συμφωνία.

Ὁ Βενιζέλος βρίσκεται πρὸ ψυχικοῦ διλήμματος δεινοῦ. Ἐνώπιόν του
φίλοι, συμμαθητές, συμπολεμιστές του, ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν χύσει αἷμα κατὰ

τοὺς ἀγῶνες τῆς Κρήτης, ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν πάρει τὰ ὄπλα στὸ Θέρισο γιὰ νὰ τὸν ὑποστηρίξουν, ἄνθρωποι στοὺς ὁποίους ὅφειλε τὴν ἀνάδειξή του στὴν πρωθυπουργία τῆς Κρήτης. Ἐν τούτοις καταπνίγει τὴν συναισθηματικὴ του ἀντίδραση καὶ στέλνει τὸν στρατό, ὁ ὁποῖος μὲ τὰ ὄπλα ἀπαγορεύει τὴν εἴσοδο τῶν φίλων του στὸ Κοινοβούλιο^{19 20 21}.

Ὁ Α' Βαλκανικὸς πόλεμος τελειώνει μὲ τὴν συνθήκη τοῦ Λονδίνου τῆς 30^{ης} Μαΐου 1913. Ἐκεῖ ἀδικηθήκαμε, διότι, ἐνῶ εἴχαμε καταλάβει τὴν Βόρειο Ἡπειρο, μὲ τὸ πρωτόκολλο τῆς Φλωρεντίας τῆς 17^{ης} Δεκεμβρίου 1913 δημιουργήθηκε, λόγω τῆς πίεσης τῆς Ἰταλίας ἀλλὰ καὶ τῆς Αὐστρουγγαρίας, Ἄλβανικὸ κράτος τὸ ὁποῖο προικίζεται καὶ μὲ τὴν ἐλληνικὴ Βόρειο Ἡπειρο. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἐπιδιώκοντας τὴν κατάληψη τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ποὺ τοῦ τὰ ἔδιδαν οἱ Σύμμαχοι, ἀντὶ ὅμως τῆς Βορείου Ἡπείρου, τὴν ἐγκαταλείπει. Ἀσφαλῶς οὐδεὶς διανοήθη ποτὲ νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ προδοσίας. **Ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ τέχνη τοῦ ἐφικτοῦ. Τέχνη τὴν ὁποία ὁ τιμώμενος πολιτικὸς ἤσκησε κατὰ τρόπον ἄριστον.**

Ἡ ἀπομάκρυνση ἄλλωστε τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ δὲν ἄδειασε τὸν χῶρο. Ὁ ἄλλοτε ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, Γεώργιος Χρηστάκης Ζωγράφος κηρύσσει τὴν αὐτονομία τοῦ ἐλληνικοῦ τμήματος. Ἐκεῖ πλεόν διεξάγονται μάχες στίς ὁποῖες μετέχουν καὶ ἐθελοντές. Καὶ οἱ ἐθελοντές

19. Ἐπιβάλλεται ἐδῶ νὰ τονισθεῖ ὅτι μὲ τὴν ἀπόφασή του αὐτὴν ὁ Βενιζέλος ἤλθε σὲ σύγκρουση καὶ μὲ τὸν στενὸ τότε συνεργάτη του καὶ ἑξοχο ὑπουργὸ Δικαιοσύνης Νικ. Δημητράκοπουλο. Ὁ τελευταῖος ὑποστήριζε ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ πανηγυρικὴ ὑποδοχὴ τῶν μαρτυροκαπνισμένων βουλευτῶν τῆς Κρήτης καὶ ἡ ἔνταξή τους στὸ ἐθνικὸ κοινοβούλιο, ἀπειλῶν μὲ παραίτηση, σὲ ἀντίθετη περίπτωσι. Πεισμένος ὅμως ὁ Βενιζέλος περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἐπιλογῆς του, πραγματοποιοῦσε αὐτὴν καὶ δέχθηκε τὴν παραίτηση τοῦ Ὑπουργοῦ.

20. Μετὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ συντάγματος τοῦ 1864, διεξήχθησαν ἐκλογὲς τὴν 11^η Μαρτίου 1912. Κατ' αὐτές, ὁ παλαιὸς πολιτικὸς κόσμος συνησπίσθη κατὰ τοῦ Βενιζέλου καὶ συνετρίβη. Ἐπὶ 181 ἐδρῶν, οἱ Φιλελεύθεροι ἐξησφάλισαν τὶς 150. Ὁ Δ. Ράλλης δὲν ἐξελέγη βουλευτής. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν διεξήχθησαν ἐκλογὲς καὶ στὴν Κρήτη. Ἐκεῖ ὅμως ὁ μέγας χαμένος ἦταν ὁ Βενιζέλος (!!!). Ἐπὶ 69 συνολικῶς ἐκλεγέντων ἀντιπροσώπων, μόνον 29 ἦσαν βενιζελικοί, λιγότεροι δηλαδὴ τοῦ 1/3 τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. (Μαρκεζίνη, *op. cit.*, σελ. 152, σημ. 2.)

21. Κατὰ τὸν Μαρκεζίνη *op. cit.*, σ. 141 ἐπ. ἡ ἄρνηση ὑποδοχῆς τῶν Κρητῶν βουλευτῶν ἀνάγεται στὴν μέριμνα τοῦ Βενιζέλου ὅπως μὴ προκαλέσει τοὺς Τούρκους, ἐν ὅψει καὶ τοῦ ἰταλοτουρκικοῦ πολέμου, πρὶν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἐν γένει στρατιωτικὴ καὶ διπλωματικὴ προετοιμασία τῆς χώρας.

αὐτοὶ προέρχονται, ἐν πολλοῖς, ἀπὸ τὴν Κρήτη. Δὲν ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη ἱκανότης γιὰ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ Βενιζέλος, γαλουχημένος μὲ τὴν κρητικὴ λεβεντιά, μὲ τοὺς κρητικοὺς ἀγῶνες, μαθημένος στὴν ἀντίσταση ἐναντίον τοῦ δυνάστη, ἔβαλε τὸ χέρι του στὴν ὀργάνωση καὶ αὐτῆς τῆς προσπάθειας.

Τὰ ἱστορηθέντα συμβάντα τῆς διὰ τῶν ὄπλων ἀπαγόρευσης εἰσόδου τῶν Κρητῶν βουλευτῶν στὸ ἐλληνικὸ κοινοβούλιο καὶ τῆς ἐγκατάλειψης τῆς ἐλλη- νικότατης Βορείου Ἡπείρου παρέχουν χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς προσω- πικότητος τοῦ Βενιζέλου ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. **Ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων εἶναι αὕτη ποὺ παγίως ὑπαγορεύει τὴν συμπεριφορὰ του.**

Γ'

Στις 2 Αὐγούστου 1914, μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ διαδόχου τῆς Αὐстроουγγα- ρίας Φερδινάνδου στὸ Σεράγεβο, ἡ Εὐρώπη βρίσκεται καὶ πάλι ἐπὶ ποδὸς πολέμου. Ὡς ὑπεύθυνος κυβερνήτης, ὁ Βενιζέλος ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει τὰ ἐξῆς κρίσιμα ζητήματα:

I. Νὰ κατοχυρώσει τὰ διὰ τῶν βαλκανικῶν θριάμβων τῶν ἐτῶν 1912-1913 κεκτημένα.

II. Νὰ ἐπιδιώξει πλέον τὴν Μεγάλῃ Ἰδέᾳ. Νὰ ἐπεκτείνει, ἄρα, τὰ ὅρια τοῦ κράτους σ' ἐκεῖνα τοῦ μικρασιατικοῦ ἐλληνισμοῦ.

Οἱ πρῶτες ὥρες τοῦ πολέμου εἶναι δύσκολες γιὰ τοὺς συμμάχους τῆς Entente. Οἱ Γερμανοὶ σημειώνουν ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ ἐπιτυχίους τόσο στὸ ἀνατολικὸ ὅσο καὶ στὸ δυτικὸ μέτωπο. Σ' ἐκείνη τὴν πρώτη φάση καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, βασιλεὺς πλέον (μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ Γεωργίου Α'), ἀποσυνδέεται ἀπὸ τὸν γαμπρό του Kaiser (ἀδελφὸ τῆς βασιλίσσης Σοφίας) καὶ δέχεται ν' ἀκολουθήσει τὴν πολιτικὴ Βενιζέλου. Συστράτευση, δηλαδή, τῆς χώρας μὲ τὴς Δυνάμεις τῆς Συνεννόησης πρὸς ἀντιμετώπιση τῆς Ὀθωμανι- κῆς Αὐτοκρατορίας ποὺ φαίνεται νὰ κλίνει ὑπὲρ τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων. Ὅπως ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ τιμώμενος πολιτικὸς σκιαγραφεῖ τὴν κατάσταση στὸ ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1914 διαφωτιστικὸ ἄρθρο του στὸ «Ἐλεύθερο Βῆμα»²², Πρῶσσοι ἱππεῖς εἶχαν τότε φθάσει 18 χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὸ Παρίσι. Ὁ ὄγκος τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ ἀπεῖχε περὶ τὰ 70 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα. Ἡ κυβέρνησις, σὲ κατάστασι σχεδὸν ἀπόγνωσης, σκέπτεται νὰ

22. Ἰδετε αὐτοῦσια τὴν κρίσιμη περικοπὴ στὸ εὐσύνοπτο ἀλλὰ καὶ περιεκτικότατο ἔργο τοῦ Ἀλ. Ἰ. Δεσποτόπουλου –ποὺ πρόσφατα ἔφυγε ἀπὸ τὴν ζωὴ– «Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν ἐκβασὴ τῶν Δύο Παγκοσμίων Πολέμων» (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1996), σ. 36.

ἐγκαταλείψει τὸ Παρίσι καὶ νὰ μεταφερθεῖ στὸ Bordeaux. Ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Παρισίων, στρατηγὸς Gallieni, ἐπιτάσσει τὰ ταξί, τὰ περίφημα ταξί τοῦ Μάρνη, σύμβολο τῆς γαλλικῆς ἀντίστασης. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀρχικὰ ὑποστήριξε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουμε τὴν ἔκβαση τῆς μάχης τοῦ Μάρνη καὶ ἐν συνεχείᾳ ν' ἀποφασίσουμε ἂν θὰ στρατευθοῦμε ὑπὲρ τῆς Entente βοηθώντας (καὶ) τὴν Σερβία. Ἡ τελευταία ἐδέχτο ἤδη μεγάλη πίεση ἀπὸ τὴν Αὐстроουγγαρία. Στὴν συντηρητικὴ θεώρηση τοῦ Βασιλέως ὁ ριζοσπάστης Βενιζέλος ἀντέλεξε ὑποστηρίζων ὅτι... «...ἐὰν κερδηθεῖ ἡ μάχη, ἡ βοήθειά μας δὲν θὰ εἶναι σημαντικὴ. Ἡ βοήθειά μας σήμερα εἶναι ἀναγκαία. Σήμερα, ὅταν ὅλα χάνονται...»... Τολμᾷ, δηλαδή, ὁ Βενιζέλος, ἡδὴ στίς 19 Αὐγούστου 1914, καὶ τάσσεται ἀνεπιφυλάκτως στὸ πλευρὸ τῆς Συνεννόησης καὶ προτείνει νὰ συμμετάσχει ἡ Ἑλλάς στὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Γερμανίας²³. Ἡ προσφορά του προκάλεσε ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση. Ὁ Winston Churchill στὰ ἀπομνημονεύματά του τοῦ Α' Παγκοσμίου πολέμου πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὴν ἀποφασιστικότητά του αὐτήν²⁴. Ἀτυχῶς ὅμως οἱ Σύμμαχοι τελοῦν τότε ἀκόμη ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ δόγματος «Grey», τῆς πεποίθησης δηλαδή τοῦ Sir Edward Grey, ὑπουργοῦ Ἑξωτερικῶν τῆς Βρετανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅτι ἡ οἰαδήποτε σύμπραξις τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν Entente θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ὥθηση πρὸς ἄμεση εἰσοδο στὸν πόλεμο τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐναντίον της. Εὐχαρίστησαν λοιπὸν τὸν Βενιζέλο καὶ τὸν βασιλεῖα οἱ Σύμμαχοι, ἀλλὰ δὲν ἐδέχθησαν τὴν προσφορὰ τῆς Ἑλλάδος.

Ὑπῆρξε ἀτυχὴς ἡ στιγμή, διότι ὅταν ἐν συνεχείᾳ ὁ Βενιζέλος, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1915, προσπάθησε νὰ μετάσχει τοῦ πολέμου στὸ πλευρὸ τῶν Ἀγγλογάλλων καὶ δὴ στὴν ἐκστρατεία τῆς Καλλίπολης, ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ὑποκύψει στὴν πίεση τοῦ Kaiser καὶ ἦτο πλέον, ἀτυχῶς, ἀμετακίνητος²⁵. Ὁ

23. Ἐπιβάλλεται νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ Βενιζέλος τὴν ριψοκίνδυνη πρότασή του συνδυάζει καὶ μὲ παραίτησή του ἀπὸ τὴν Ἀρχή. Αὐτὸ ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἐν ἀποτυχίᾳ τοῦ στόχου, ἀναλαμβάνων τὴν πλήρη εὐθύνη αὐτῆς, ἐδέχτο ὅπως, ἂν ἄλλου τινός, θυσιάσει τὴν πολιτικὴ του σταδιοδρομία ἀποχωρῶν τῆς πρωθυπουργίας. (Ἰ. Δεσποτόπουλος, *op. cit.*)

24. Winston S. Churchill, *The World Crisis, 1914-1918*, τόμ. II (Λονδῖνο: Odhams Press, χ.ε.), σσ. 440-441.

25. Κατ' ἀκρίβεια, ὅπως ἐκθέτει ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος στὴν ἀπὸ 2 Φεβρουαρίου 1929 ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Γ. Βεντήρη (*op. cit.*, σ. 281) ὁ Κωνσταντῖνος, κατὰ Φεβρουάριο τοῦ 1915, εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν εἰσήγησή του πρὸς συμμετοχὴ τῆς χώρας στὸ πλευρὸ τῆς Entente κατὰ τὴν ἐπιχείρηση τῶν Δαρδανελίων. Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς ὅμως, ἀρχηγέων τοῦ Ἐπιτελείου, ἀρνήθηκε νὰ ἐκτελέσει τὶς διαταγὲς ἐπιστράτευσης ἀπειλήσας παραίτησής.

πολιτικός τοῦ ὁποίου τιμᾶται (καί) σήμερα ἡ μνήμη, στερούμενος ἄλλης ἐπιλογῆς, ἔχοντας ἐξαντλήσει ὅλες τὲς δυνατότητες πειθοῦς, ἐνδύεται καὶ πάλι τὴν περιβολὴ τοῦ ἐπαναστάτου καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1916, μὲ τὸν ναύαρχο Κουντουριώτη καὶ τὸν στρατηγὸ Δαγκλῆ, κατεβαίνει στὴν Κρήτη. Χωρίζει τὴν Ἑλλάδα σὰ δύο καί, πεπεισμένος ὅτι ἡ πολιτικὴ του εἶναι ὠφέλιμη, τάσσεται στὴν πλευρὰ τῆς Συνεννόησης.

“Ὅταν ὁ Βενιζέλος πίστευε πῶς κάτι ἔπρεπε νὰ γίνεῖ, δὲν ὑπῆρχε φραγμός: **Εἰ δυνατόν εἰρηνικά, ἐν ἀνάγκῃ ὅμως καὶ διὰ τῶν ὅπλων.** Ὑπῆρχε τὸ ὄραμα, ὑπῆρχε ἡ διαίσθησις. Ἄν θέλετε, ὑπῆρχε μία ἐξαιρετικὴ προορατικὴ ἱκανότης.

Ἀνεβαίνει λοιπὸν ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Μακεδονία, συστρατεύεται μὲ τοὺς Συμμάχους, ἐπιστρέφει κατόπιν στὴν Ἀθήνα καὶ ἐνοποιεῖ τὸ κράτος. “Ὅμως τὴν στιγμὴ τῆς κορύφωσης τοῦ θριάμβου διέπραξε καὶ τὸ μοιραῖον –φρονῶ– λάθος. Ἀπεφάσισε τὴν διεξαγωγὴ τῶν ἐκλογῶν τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Ἐπιβάλλεται ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ κάτι τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι πολὺ γνωστό: Τὴν 1^η Νοεμβρίου 1920, τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων δὲν ὑστέρησε σὲ ψήφους. Πλειοψήφησαν οἱ Φιλελεύθεροι, μὲ πλειοψηφία ἱσχνή, ἀλλὰ πλειοψήφησαν. Βάσει ὅμως τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου, τὸν μέγιστο ἀριθμὸ ἐδρῶν στὴ Βουλὴ ἔλαβε ἡ «Ἑνωμένη Ἀντιπολίτευσις» καὶ μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ὁ Βενιζέλος, ὑποψήφιος σὲ πλειάδα περιφερειῶν, δὲν ἐξελέγη οὔτε βουλευτής. Ἐξελέγη ἀπλῶς σὰ Χανιά ὁ γιός του Σοφοκλῆς.

Ὁ Βενιζέλος ἀποχωρεῖ τῆς σκηνῆς. Ἀντικαθίσταται ὁ ἀρχιστράτηγος Λ. Παρασκευόπουλος. Ὑπὸ νέα πολιτικὴ ἡγεσία ὁ στρατός μας προχωρεῖ καὶ σταθεροποιεῖται στὸ Ἑσκι-Σεχίρ, ἀφοῦ προηγουμένως –ἀνεπιτυχῶς– ἐπιδίωξε νὰ καταλάβει καὶ τὴν Ἀγκυρα(!!!). Ὅμως τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922 σπάει τὸ μέτωπο. Πλήρης καταστροφή.

Ἐδῶ ὀφείλω μία ἐξήγησι. Παρακολούθησα κατὰ τὴν ἡμερίδα τῆς 16.03.2005 (ὅτε καὶ ἀνέπτυξα προφορικῶς τὴν παροῦσα) μὲ πολλὴ προσοχὴ

Παραδόξως ὁ Βενιζέλος δὲν ἀγνόησε τὸν Μεταξᾶ ὥστε ἡ ἐπιστράτευσις νὰ ἐκτελεσθεῖ, ἀλλὰ ζήτησε ἀπὸ τὸν βασιλέα συμβούλιο τῶν διατελεσάντων πρωθυπουργῶν. “Ὅπως ὁ ἴδιος ἐκθέτει στὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴ του, προσδοκοῦσε ὅτι τὸ συμβούλιο αὐτὸ θὰ ἐνέκρινε τὴν στάση του ἔτσι δὲ καὶ ὅτι τὸ Ἔθνος θὰ ὑποστήριζε τὴν ἐκστρατεία. Ὅμως, ἐν τῷ μεταξύ, ὁ Κωνσταντῖνος μετεστράφη –ὑπὸ τὴν ἐπιρροή φιλογερμανικῶν κύκλων– καὶ ἡ ἐπιστράτευσις ματαιώθηκε. Ἐχει ἐξαιρετικὴ σημασία νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερος ὅτι καὶ ὁ Μεταξᾶς ἐπικειμένου τοῦ θανάτου του στὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιό ἐκθέτει τὴν μεταμέλειά του, **παραδέχεται κατηγορηματικὰ τὸ σφάλμα του. Ἴδετε σημ. 29.**

τὴν κα Χαρίκλεια Δημακοπούλου (τῆς ὁποίας ἡ εἰσήγγηση δημοσιεύεται στὸ παρὸν τεύχος), τονίσασα ὅτι ὁ στρατηγὸς Sir Henry Wilson, ἀρχηγὸς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ βρετανικοῦ ἐπιτελείου, εἶπε, μόλις πληροφορήθηκε ὅτι ὁ Βενιζέλος, μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, προχωρεῖ στὴν Μικρὰ Ἀσία ὅτι ὁ Βενιζέλος «τὴν πάτησε»²⁶.

Θ' ἀπαντήσω στὴν κυρία Δημακοπούλου ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅλους τοὺς ὁμόφρονές της, μὲ πολὺ σεβασμὸ πρὸς κάθε ἄλλη ἄποψη, ὅτι ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὅταν εἰσῆλθε στὸν Α' Βαλκανικὸ πόλεμο δὲν εἶχε ὑπὲρ αὐτοῦ οἰαδήποτε θετικὴ καὶ ἔγκυρη παραίνεση ἢ ὁποία –κάπως ἔστω– νὰ πιθανολογεῖ ἐπιτυχίαν τοῦ διαβήματος. Προχώρησε, ἐν τούτοις, στηριζόμενος στὴν διαίσθησι καὶ τὴν ἀποφασιστικότητά του. Καί, βέβαια, οὐδεὶς τὸν κατηγόρησε σοβαρῶς γιὰ τὸ τὸλμημά του²⁷. Ὅταν ὅμως ἀπεβιβάσθῃ στὴν Μικρὰ Ἀσία εἶχε πίσω του τὸν Lloyd George. Ὁ τελευταῖος εἶχε ὑποκύψει στὴν γοητεία τοῦ Βενιζέλου. Πίστευε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ νίκη ἓνα φιλοβρετανικὸ ὑποκατάστατο τῆς καταρρέουσας Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τότε ὁ Lloyd George ἤγειτο μιᾶς μεγάλῃς κυβερνήσεως συνασπισμοῦ²⁸. Ἀκόμη ὁ Βενιζέλος ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴ εἶχε πίσω του καὶ τὸν Πρόεδρο τῶν ΗΠΑ Woodrow Wilson. Ἦταν ἐπὶ πλέον μαζί του καὶ ὁ Georges Clemenceau, ὁ περίφημος Τίγρης τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ κορυφαῖοι τῆς διεθνοῦς σκηνῆς ἤθελαν τότε νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἰταλικὴ ἐπέκτασι στὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἐπέκτασι πὺν εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸν ἰταλοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1911-1912. Ἡ συγκυρία, λοιπόν, ἦταν εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν Βενιζέλο, ὁ ὁποῖος χαρακτηριστικᾶς εἶχε δηλώσει σὲ

26. Ἀναφέρθηκε ἀπὸ τὴν κ. Χαρίκλεια Δημακοπούλου ὅτι αὐτὸ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο του *Life and Diaries*, Λονδῖνο: Cassell, 1927 (τόμ. 2).

27. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι κατὰ τὴν προδιαληφθεῖσα ἱστορικὴ κοινοβουλευτικὴ συνεδρίασι τῆς 24.6.1913, ὁ Δημήτριος Ράλλης, ἐκ πάθους ἀντιπολιτευτικοῦ ἐλαυνόμενος, ἐλέγχων τὴν βαλκανικὴ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου, ἀπέιλησε παραπομπὴ τοῦ ἐμπνευστοῦ της ἐνώπιον τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου, χωρὶς, ὡς τόσο, νὰ ἐξειδικεύει καὶ συγκεκριμένῃ κατηγορία. Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ ἀντιπολιτευτικὸ πυροτέχνημα χωρὶς οἰαδήποτε συνέχεια. Ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ τὴν φραστικὴν αὐτὴν καταφορὰ καὶ ὁ συντηρητικὸς Μαρκεζίνης (*op. cit.*, σ. 169) τὴν στηλιτεύει ὑπὸ τὸ ἐρώτημα: «Εἶναι ἀληθῶς ἀπορίας ἄξιον πῶς οἱ ὑπεύθυνοι διὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897 ἐχρησιμοποιοῦν ταιαύτην φρασεολογίαν...»... [κατὰ τοῦ Βενιζέλου].

28. Ὁ ἴδιος πάντως ὁ Lloyd George, προσωπικῶς στὸ σύνολο τοῦ Βρετανικοῦ κοινοβουλίου, ἠκολουθεῖτο περίπου ἀπὸ τὸ ἓνα δέκατο τῶν βουλευτῶν. Δὲν διέθετε περισσό-τερες ἀπὸ 60 ἔδρες.

αὐτοὺς πού τὸν διαδέχθηκαν μετὰ τὶς ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920: ... «... Ἄς ἔλθει ὁ Κεμάλ νὰ σπάσει τὰ μοῦτρα του στὴν Σμύρνη καὶ ὄχι νὰ πᾶτε σεῖς νὰ σπάσετε τὰ μοῦτρα σας στὴν Ἀγκυρα...»... Καὶ πρὸς ἐπίρρωση τῶν ἀνωτέρω ἐπισημαίνω τὴν περίφημη ἐγγράφη στὸ Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰ. Μεταξᾶ τῆς 5^{ης} Ἰανουαρίου 1941²⁹. Εἴκοσι τέσσερις ἡμέρες πρὸ τοῦ θανάτου του ἐπιχειρεῖ ἀπολογισμό πεπραγμένων. Γράφει λοιπόν: ... «...Θὰ μᾶς συγχωρήσει ὁ Θεός... τὸ 1915; Φταῖμε ὅλοι! Καὶ ὁ Βενιζέλος ἀκόμα! Τώρα αἰσθάνομαι πόσο ἔφταιξα!...»...

Θὰ ἔθετα, ἐπομένως, στὴν κα Χαρίκλεια Δημακοπούλου ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅλους τὸ ἀκόλουθο λογικὸ ἀξίωμα. Ὅτι, δηλαδή, ὅταν ἡ πραγματικότης συγκρούεται πρὸς τὴν ὑπόθεση, ἡ πραγματικότης ἐπιβάλλεται καὶ ἡ ὑπόθεση ὑποχωρεῖ. Στὰ χέρια τῶν ἀντιπάλων τοῦ Βενιζέλου χάθηκε ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ξεριζώθηκε ὁ Ἑλληνισμός. Αὐτὸ εἶναι τὸ δεδομένο. Τὸ τί θὰ γινόταν μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο χειριστὴ τοῦ ζητήματος μέχρι τέλους δὲν τὸ ξέρουμε. Εἶναι μόνο ὑπόθεση.

Καὶ ἡ ἀταλάντευτη πεποίθησή μου, ὡς ἱστορικοῦ ἐρευνητοῦ, ἔγκειται στὸ ὅτι: Ἐὰν κάποιος μπορούσε νὰ πραγματώσει τὸ περιεχόμενο τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, δηλαδή νὰ διεξαγάγει δημοψήφισμα στὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης μεταξὺ τῶν ἐκεῖ κατοίκων πρὸς λήψη ἀπόφασης γιὰ τὸ ἐὰν τὸ ὀθωμανικὸ αὐτὸ βιλαέτιο θὰ ἐνωνόταν μὲ τὴν Ἑλλάδα, αὐτὸς ἦταν ἐκεῖνος πού εἶχε συλλάβει τὸ ἀντίστοιχο σχέδιο. Ἦταν ἀποκλειστικὰ ὁ μεγάλος μου πρόγονος, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Οὐδεὶς ἄλλος.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ κακὸ ἐπῆλθε. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1922 ἄρχισαν οἱ συζητήσεις γιὰ τὴν συνθήκη τῆς Λωζάννης³⁰. Ἡ συνθήκη ὑπογράφηκε πολλοὺς μῆνες ἀργότερα. Καὶ τοῦτο, διότι τὰ προβλήματα ἦσαν πολυσχιδῆ. Μάλιστα δὲ ὑπὸ διεθνὲς πρίσμα, ὄχι κυρίως ἐλληνικά. Ἡ συνθήκη αὐτή, πράγματι, ρύθμισε τὸ θέμα τῶν Γάλλων ὁμολογιούχων, οἱ ὅποιοι ἀπαιτοῦσαν τὰ χρήματά τους, ἐνῶ τὸ ὀθωμανικὸ αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο ἦταν ἄδειο. Ρύθμισε ἀκόμη τὸ θέμα τῶν πετρελαίων τῆς Μοσούλης (πρόκειται γιὰ τὰ πετρέλαια τοῦ σημερινοῦ Ἰράκ). Ρύθμισε ταυτόχρονα καὶ τὸ ὅλο θέμα τῶν ἐλληνοτουρκικῶν διαφορῶν.

Σ' αὐτὴν τὴν κρίσιμη φάση τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς στρατιᾶς τοῦ Ἐβρου ὑπὸ τὴν ἄκρως ἐπιτυχή διοίκηση τοῦ στρα-

29. Ἰωάννης Μεταξᾶς. *Τὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο*, τόμ. 8^{ος}, *op. cit.*, σ. 556.

30. Βλ. Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923-1940*, τόμ. Πρῶτος (Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1955), σ. 32.

τηγού Θ. Παγκάλου, ο Βενιζέλος αίσθάνθηκε πώς έπρεπε να απειλήσει εισβολή στο τουρκικό κράτος(!!!). Και τοῦτο, διότι έβλεπε ότι άλλως, με αιωρούμενα τὰ οικονομικά ζητήματα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, δὲν μπορούσε να ώθήσει τίς έλληνοτουρκικές εκκρεμότητες πρὸς λύση. Ἡ Ἑλλάς τὴν έποχή εκείνη παρέμενε έπιστρατευμένη ὑπὸ οικονομικές συνθήκες άκρως δυσμενεῖς. Ὑπελογίσθη ἀπὸ τὸν Γεώργιο Καφαντάρη, ὑπουργὸ Οἰκονομικῶν τὸ 1927, στὴν λεγόμενη οἰκουμενική κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ζαΐμη, ὅτι ἀπ' ἀρχῆς τῆς μικρασιατικῆς εκστρατείας μέχρι τὸ 1927 ἡ δραχμὴ εἶχε ἀπολέσει τὰ 6/7 τῆς ἀξίας της. Ὑπὸ τὴν πίεση λοιπὸν αὐτῆ τῶν γεγονότων, ὁ Βενιζέλος ζήτησε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πλαστήρα, Ἀρχηγὸ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1922, νὰ έτοιμάσει διὰ τοῦ Παγκάλου τὸν στρατὸ πρὸς εισβολή στὴν Τουρκία. Καὶ τοῦ ἐξήγησε ὅτι, γιὰ νὰ μὴ πλαγιοκοπηθοῦμε ἀπὸ τοὺς Σέρβους, ὀφείλουμε νὰ προσφέρουμε σὲ αὐτοὺς τὴν Φλώρινα(!!!). **Δύο κακῶν προκειμένων, τὸ μὴ χειρὸν βέλτιστον.**

Εἶναι ἐξαιρετικά ενδιαφέρον νὰ δεῖ κανεὶς πῶς ὁ γλαφυρὸς Γρηγόρης Δαφνῆς³¹ διηγεῖται τὴν ἐπικοινωνία τοῦ Βενιζέλου μετὰ τὴν ἐδῶ κυβέρνηση. Πρωθυπουργὸς ἦταν τότε ὁ Στυλιανὸς Γονατᾶς καὶ δυναμικὸ τοῦ ἔρεισμα ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπανάστασης Πλαστήρας. Περίπου μπερδεύονται, περίπου ζαλίζονται ἀπὸ τίς μεταβολές τῆς πολιτικῆς σκηνῆς καὶ τίς συνακόλουθες μεταβολές τῆς πολιτικῆς τοῦ Βενιζέλου, οἱ ὁποῖες ὅμως μεταβολές συμπορεύονται πρὸς τὴν ἀντιστοίχως ἐναλλασσόμενη συγκυρία.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ ζητήματα ἐξελίχθηκαν κατ' εὐχὴν καὶ στὶς 24 Ἰουλίου 1923 ὑπογράφεται ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης. Καὶ προσέξτε τώρα ἀκόμη μία φορὰ τὴν ἱκανότητα προσαρμογῆς τοῦ Βενιζέλου: Χάθηκε τὸ ὄραμα. Ὁ ἴδιος, ὅπως σημειώθηκε, τὸ θάβει(!!!). Ἔχει πλέον ὡς προοπτικὴ τὴ δημιουργία «μίας μικρᾶς Ἀγγλίας». Ἡ Ἑλλάς εἶναι ἤδη ἐπαρκὴς ὡς δύναμις. Εἶναι αὐτάρκης ἀπὸ πλευρᾶς πλούτου, πληθυσμοῦ καὶ ἐδαφῶν³². Θὰ ἐπιδιώξει λοιπὸν ὁ Βενιζέλος ν' ἀναδείξει τὴν Ἑλλάδα σὲ προηγμένη εὐρωπαϊκὴ χώρα.

Κλείνοντας, πιστεύω πῶς ὅ,τι ἀπολύτως εκφράζει τὴν προσωπικότητα τοῦ τιμωμένου νεκροῦ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα στὸν τάφο του, στὸ Ἀκρωτήρι. Τὸ εἶχε διατυπώσει ὁ ἴδιος καὶ πάλι σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν αἴθουσα ἀπαντῶντας στὸν

31. *Op. cit.*, σ. 39.

32. Ἡ Ἑλλάς σχεδὸν διπλασιάσθηκε μετὰ τοὺς νικηφόρους πολέμους 1912-13, ὅπως λεπτομερῶς ἐκθέτει καὶ ὁ πρέσβυς κ. Γ. Παπούλιας στὴν συνδημοσιευμένη εἰσήγησή του.

Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου, πού κάποια στιγμή τὸ 1929 τὸν ἔψεξε ὅτι δὲν διέθετε τὸ ἀναγκαῖο θάρρος, πὼς ἦταν μοιρολάτρης. Ὁ μέγας, λοιπόν, Ἡ- γέτης τοῦ ἀπάντησε: «Μὲ κατηγορήσε [ὁ Παπαναστασίου] ὡς μοιρολάτρη. Εἶμαι βέβαιος ὅτι, ὅταν ἀποθάνω, ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού θα μ' ἀπαγγελθῇ καὶ θὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς καλυτέρους, θὰ εἶναι ἐκεῖνος πού θὰ ἐκφωνηθῇ ἀπὸ τὸν [Ἄλ. Παπαναστασίου]... Ἀπὸ τοῦδε... προβλέπω τί θὰ εἴπη. Ἀγαπητοὶ φίλοι, θὰ εἴπη, ὁ προκείμενος νεκρὸς ἦτο ἓνας ἀληθινὸς ἄνδρας, μὲ μεγάλο θάρρος, μὲ αὐτοπεποίθησιν καὶ δι' αὐτὸν καὶ διὰ τὸν λαὸν πού ἐκλήθη νὰ κυβερνήσῃ. Ἵσως ἔκανε πολλὰ σφάλματα, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τοῦ ἀπέλειψε τὸ θάρρος. Ποτὲ δὲν ὑπῆρξε μοιρολάτρης, διότι δὲν ἐπερίμενε ποτὲ ἀπὸ τὴν μοῦραν του νὰ ἴδῃ τὴν χώραν του προηγμένην, ἀλλὰ ἔθεσεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς ὅλο τὸ πῦρ τὸ ὁποῖο εἶχε μέσα του, κάθε δύναμιν ψυχικὴν καὶ σωμα- τικὴν»³³.

Αὐτὸς ὑπῆρξε, σὲ σύντομη ἐπισκόπηση, ὁ τιμώμενος πολιτικὸς καὶ κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξωτερικῆς του πολιτικῆς³⁴.

Εἶχε τὴν ἀντοχὴ νὰ προσαρμόζεται στὶς κυμαινόμενες συνθῆκες. Ἐγνώ- ριζε ἄριστα τὴν βαρύτητα τῆς ρυθμιστικῆς δύναμης τῆς πραγματικότητας. Ἦταν προικισμένος μὲ τὸ χάρισμα ν' ἀντιλαμβάνεται καὶ νὰ πραγματώνει ὅ,τι πολλοὶ ἄλλοι δὲν τολμοῦσαν καὶ νὰ σκεφθοῦν. Εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνει (καὶ ν' ἀξιοποιεῖ) τὴν λάμψη τῆς ἀστραπῆς. Εἶχε ἀκόμη ὡς στοιχεῖο ἰδιοσυγκρασίας τὴν δύναμη τῆς ἄμεσης ἀποφασιστικότητας ἢ ὁποῖα καὶ σφάλλουσα ἐνίοτε σώζει, κατὰ κανόνα.

Ὑπῆρξε, ὑπὲρ πάντα ταῦτα, καὶ ὁ πολὺ τυχερὸς ἄνθρωπος πού ἡ δράση του τὸν ἀνέβασε ἀπὸ τὴν ἐφήμερη ἐπικαιρότητα στοὺς Πάνθεον τῆς Ἱστορίας, ἔναντι ὅλων. Φίλων καὶ ἀντιπάλων.

33. Ἐλευθερίου Βενιζέλου πολιτικαὶ ὑποθήκαι. Ἐπιμέλεια Στεφ. Ἰ. Στεφάνου, τόμ. Α', *op. cit.*, σσ. 75-76.

34. Γιὰ τὴν χάραξη τῶν μεγάλων γραμμῶν τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς κατὰ τὰ τελευταῖα του ἔτη, ἴδετε καὶ Κ. Ἀ. Καραμανλῆ, *op. cit.* -ιδίως- σ. 324 ἐπ. Γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ πού ἄσκησε ὡς ἀγωνιστὴς καὶ πολιτικὸς τῆς ὑπὸ κατοχὴ Κρήτης, ἴδετε τὴν συνδημοσιευμένην εἰσήγηση τοῦ Ναυάρχου κ. Δ. Π. Μπουζάνη.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΠΑΠΟΥΛΙΑ

Πρέσβεως ἐ.τ.

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΣΥΜΦΩΝΟ ΤΟΥ 1912

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος κατὰ τὴν περίοδο τῶν Βαλκανικῶν πολέμων

Σὲ μιὰ ἡμερίδα ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν μνήμη τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συμπεριληφθῇ, ἔστω καὶ μὲ τὸν κίνδυνο ἐπαναλήψεως πραγμάτων γιὰ τὰ ὁποῖα πολλὰ ἔχουν γραφῇ καὶ εἰπωθῇ, τὸ θέμα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων 1912-1913 ἢ ἄλλως τοῦ Βαλκανικοῦ Συμφώνου. Βεβαίως, ὁ τελευταῖος ὅρος, ποὺ περιλαμβάνει στὴν γενικότητά του, ἐκτὸς τῶν καθαρῶς πολεμικῶν γεγονότων, καὶ τίς πολιτικο-διπλωματικές πλευρὲς μιᾶς περιόδου, ὅπου ἡ εἰκόνα ἐμφανίζεται πολὺ συγκεχυμένη μὲ ἀτελείωτες διαπραγματεύσεις, συνεννοήσεις καὶ ὑπαναχωρήσεις, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Θὰ ἦταν ὀρθότερο ἴσως νὰ ὁμιλοῦμε περὶ βαλκανικῆς προσεγγίσεως ἢ συμπράξεως, διότι ἐνῶ ἔχομε, διαδοχικῶς, στρατιωτικές καὶ κατ' ὄνομα «ἀμυντικές συμμαχίες» μεταξὺ τῶν ἐνδιαφερομένων Βαλκανικῶν Κρατῶν, ἐνιαῖο Βαλκανικὸ Σύμφωνο γιὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντες πολέμους κατὰ τῆς Τουρκίας δὲν ὑπῆρξε. Ὑπῆρξε μία γενικευμένη βούληση, ὑπαγορευομένη ἀπὸ διάφορες ἰδεολογίες Βαλκανικῶν χωρῶν καὶ λαῶν γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ «ἀνατολικοῦ προβλήματος» μὲ ἐκδίωξη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ κατεχόμενα χριστιανικὰ ἐδάφη, ἄρα ἓνα εἶδος *casus foederis*, ἀλλὰ μὲ ἐπιφύλαξη ἐκ μέρους κάθε Βαλκανικῆς Χώρας τῶν μαξιμαλιστικῶν ἐδαφικῶν ἐπιδιώξεων της – ἐξ οὗ καὶ οἱ μεγάλες δυσκολίες.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ περὶ «Βαλκανικοῦ Συμφώνου» μᾶς προτρέπουν νὰ ἐγκύψωμε περισσότερο στὸν Βαλκανικὸ περίγυρο τῆς περιόδου ἐκείνης μὲ ὁρόσημο τὸ 1908.

Τὸ ἔτος ἐκεῖνο συνέβησαν δύο πολυσήμαντες ἐξελίξεις. Πρῶτον, ἡ ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων, ἡ ὁποία προκάλεσε ἰσχυροὺς φόβους γιὰ ἐκτουρκισμό τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ὑπὸ τουρκικὴ κυριαρχία, καὶ δεύτερον ἡ προσάρτηση τῆς Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ἀπὸ τὴν Αὐστρία.

Οἱ προαναφερθεῖσες ἐξελίξεις δὲν ἐπρόκειτο νὰ μείνουν χωρὶς ἄμεσες συνέπειες, ὅπως ἡ ἀνακήρυξη τῆς Βουλγαρικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ προκήρυξη ἀπὸ τὴν Κρητικὴ Βουλὴ τῆς Ἑνώσεως τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Κυρίως όμως, σύμφωνα με το τότε κρατούν δόγμα της ισορροπίας των δυνάμεων στην Ευρωπαϊκή σκηνή, ήταν πρόδηλο ότι θα επακολουθούσε ένας νέος έδαφικός διακανονισμός στα Βαλκάνια, τόσο μάλλον που ή μὲν Ρωσία, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν δικῶν της σκοπῶν, ἐξωθοῦσε τοὺς Σέρβους καὶ τοὺς Βουλγάρους νὰ ἀναλάβουν ἀπὸ κοινοῦ δράση κατὰ τῆς Τουρκίας προκειμένου νὰ ἐπανορθώσουν τὴν ἀποτυχία τῆς Συνθήκης τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ἡ δὲ Αὐστρία ἐπέμενε ἀνενδότως καὶ παραλλήλως ἡ Ἰταλία, γιὰ δικούς της λόγους, στὴν δημιουργία Ἀλβανικοῦ Κράτους με κύριο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ ἀποκόψουν τὴν Σερβία ἀπὸ τὴν Ἀδριατική. Πολλὰ λοιπὸν ἐπρόκειτο νὰ συμβοῦν, μέχρις ὅτου παγιωθῇ ἓνα νέο *status quo* στὴν περιοχὴ.

Πράγματι, ἀτέρμονες διπλωματικὲς ζυμώσεις καὶ μηχανορραφίαι ἐσημειώθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τόσο μετὰ τῶν Βαλκανικῶν Κρατῶν ὅσο καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τῶν ὁποίων ἡ ἐξιστόρηση ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος.

Συνοπτικὰ μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι δύο ἦσαν οἱ βασικοὶ ἄξονες ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀντεμετωπίζετο ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἥτοι:

Πρῶτον, μία συνολικὴ λύση διὰ τῆς δημιουργίας μιᾶς Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας (ἡ 7^η Δύναμις στὸ Εὐρωπαϊκὸ κονσέρτο κατὰ τὸν Αὐτοκράτορα Γουλιέλμο Β' τῆς Γερμανίας), ἡ ὁποία θὰ διατηροῦσε τὴν ἐνότητα τοῦ εὐρυτέρου χώρου καὶ θὰ βοηθοῦσε νὰ ξεπερασθῇ τὸ πρόβλημα τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων - πέραν τοῦ οἰκονομικοῦ πλεονεκτήματός.

Ἄς λεχθῇ ἀμέσως ὅτι ἡ συνολικὴ αὕτὴ ἀντιμετώπιση προσέκρουε σὲ ἀνυπέρβλητες δυσχέρειες, πέραν τοῦ ὅτι τότε εἶχαν ἰδεῖ τὸ φῶς καὶ σχέδια γιὰ τὴν δημιουργία δυαρχικῶν Κρατῶν, μετὰ τῶν Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας (ἐνῶ ὑπῆρξε καὶ σερβικὴ πρόταση γιὰ τὸν διαμελισμὸ τῆς Ἀλβανίας μετὰ τῶν Ἑλλάδος καὶ Σερβίας), ὅπως καὶ δυαρχίας Ἑλλάδος - Τουρκίας.

Ὁ δεύτερος τρόπος λύσεως ἦταν ἡ πολεμικὴ ἀναμέτρηση μετὰ τὴν Τουρκία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὁμοεθνῶν καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνότητων, ἔστω καὶ ἂν οἱ Βαλκανικοὶ λαοὶ δὲν ἀνεγνώριζαν πάντοτε τὴν ἀρχὴ αὐτὴν ὡς ἓνας γιὰ τὸν ἄλλον.

Ἡ δευτέρη ἐπιλογὴ ἐπεκράτησε, ἀφοῦ ἄλλωστε πρὸς τὰ ἐκεῖ ὠθοῦσε ἡ γενικὴ φορὰ τῶν πραγμάτων, τὴν ὁποίαν ἐπέσπευσε ὁ Ἰταλο-τουρκικὸς πόλεμος γιὰ τὴν Τριπολίτιδα τὴν 28^η Σεπτεμβρίου 1911.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν οἱ μὲν Βαλκανικοὶ λαοὶ προετοιμάζοντο καὶ ὁδηγοῦντο πρὸς πόλεμο, ἡ δὲ Ἑλλάς εὕρισκετο ἀκόμη σὲ μειονεκτικὴ θέση. Εἶχε ὑποστῇ τὴν ἥττα τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου τοῦ 1897 μετὰ ἐπώδυνες οἰκονομι-

κές συνέπειες, ὅφειλε νὰ χειρίζεται μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, γιὰ νὰ μὴν ἔχῃ νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἐξ αὐτοῦ μόνη τῆς ἑνᾶ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, ἔβλεπε τοὺς βόρειους γείτονες νὰ στρέφουν τὰ ἐπεκτατικὰ σχέδιά τους πρὸς τὴν Μακεδονία, ἐνῶ στὸν ὀρίζοντα διεγράφετο νέα σοβαρὴ ἀπειλὴ εἰς βάρος ἱστορικῶν περιοχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ συγκεκριμένα τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου ἀπὸ τὸν Ἀλβανικὸν μεγαλοϊδεατισμὸν καὶ τὸν Ἰταλικὸν ἱμπεριαλισμὸν. (Βλ. κατοχὴν τῆς Δωδεκανήσου.) Ἦταν, λοιπόν, τύχη ἀγαθὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ ὅτι τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1910 ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ σπουδαῖος αὐτὸς Κρῆς ποὺ εἶχε ἤδη ἐπιδειξίει τὶς μεγάλας ἱκανότητές του, ἀνελάμβανε τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας κληθεὶς ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν στὸ Γουδί. Ἦτο ἓνας ὀξυνούστατος πολιτικὸς, μὲ ἀσυνήθην διορατικότητα καὶ προσόντα, μὲ ἀδάμαστον δὲ θάρρος, θέλησιν καὶ ἐνεργητικότητα, ὁ ὁποῖος ἔθεσε ἀμέσως ὡς πρωταρχικὸν στόχον τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ὡς Κράτους, μὲ οἰκονομία καὶ ἰδίως στρατιωτικὴν προπαρασκευὴν καὶ ἰσχύν, ὥστε νὰ εἶναι ἑτοιμὴ νὰ διεκδικήσῃ μὲ πειστικότητά τὰ ἔθνη τῆς συμφέροντα ἢ, ἐὰν θέλετε, δίκαια.

Βεβαίως ἐστηρίζετο στὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἑλληνικῶν ἑδαφῶν καὶ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν –συγκεκριμένα τῆς Μεγάλης Ἰδέας– ὡς καὶ στὴν ἐτοιμότητά του νὰ ὑποστῇ ὅσες θυσίες καὶ ἂν ἀπητοῦντο πρὸς τοῦτο. Ὡστόσο, ὡς ὑπεύθυνος πολιτικὸς ἡγέτης τῆς χώρας, προχωροῦσε μὲ μεγάλη περίσκεψιν, γιὰτὶ εἶχε νὰ λύσῃ πολλὰ προβλήματα, ὅμως ἔλαβε κατ' ἄμεσιν προτεραιότητα ὅλα τὰ μέτρα, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέσιν ἡ Ἑλλὰς νὰ διεξαγάγῃ ἓνα νικηφόρον πόλεμον.

Ἐγνώριζε ἄριστα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὅτι ἐὰν ἡ Ἑλλὰς δὲν ἐλάμβανε μέρος στὸν ἐπερχόμενον βαλκανικὸν πόλεμον θὰ κατεδικάζετο νὰ ἔχῃ ἔσσει ὡς βόρειο σύνορό της τὸ πολὺ τὸν Ἀλιάκμονα. Ταυτοχρόνως ὅμως ἐγνώριζε ὡς δεινὸς διαπραγματευτὴς ποὺ ἦταν ὅτι ὁ ἀποτελεσματικώτερος τρόπος γιὰ νὰ κερδίσῃ τὴν εὐνοίαν τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης καὶ τὴν ὑποστήριξιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ποὺ μονίμως ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὴν διατάραξιν τοῦ *status quo*, ἦταν νὰ προτάσῃ τὴν ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν μὲ εἰρηνικὰ μέσα.

Ἄς ἀνατρέξουμε δι' ὀλίγων στὰ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων εἰδικώτερα.

Ἡ βασικὴ μέριμνα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἦταν νὰ ἀναζητήσῃ συμμάχους μεταξὺ τῶν ἐμπλεκομένων Βαλκανικῶν χωρῶν – καὶ φυσικὰ νὰ ἐπιδιώξῃ προσέγγισιν μὲ τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Βουλγαρίαν. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι παλαιότερα, τὸ 1890, εἶχαν ἀρχίσει μὲ τὴν πρώτη διαπραγματεύσεις ποὺ ἐναγάρησαν σὲ λίγον λόγω τῶν ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων τῶν Σέρβων γιὰ ἐνίσχυσιν τῆς Σερβικῆς προπαγάνδας στὴν Μακεδονία – κυρίως ὅσον ἀφορᾷ

τὴν ἱδρυση σχολείων. Τὸ 1891 ἐπεσκέφθη ὁ Χαρίλαος Τρικούπης τὴν Σόφια με τὴν ἐλπίδα νὰ ἐπιτύχῃ σύναψη συμμαχίας με τὴν Βουλγαρία με σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, τῆς ὁποίας τὰ ἑλληνικὰ σύνορα ἔπρεπε νὰ συμπίπτουν με τὸν τεσσαρακοστὸ πρῶτον παράλληλο, πρᾶγμα ποὺ σήμαινε τὴν ἐνσωμάτωση τῆς ἱστορικῆς Μακεδονίας στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Σταμπουλώφ ἀπέρριψε τὴν ἑλληνικὴ πρόταση καὶ μάλιστα εἰδοποίησε τὸν Σουλτάνο, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ ἔλαβε διάφορα ἐκκλησιαστικὰ προνόμια ὡς ἀμοιβή. Ἀργότερα ὁ Τρικούπης ἤρνηθη ὅτι εἶχε προτείνει ἀντιτουρκικὴ Συμμαχία.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, με τοὺς Σέρβους προετοιμάσθη ἓνα προσχέδιο ἀμυντικῆς συμμαχίας χωρὶς νὰ ὁλοκληρωθῇ, ἐνῶ ἡ κύρια προσπάθεια τοῦ Βενιζέλου ἐστράφη πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Βουλγαρίας, ἡ ὁποία ἦταν καὶ ἡ πλέον ὑπολογίσιμος δύναμις σὲ μία ἀναμέτρηση με τὴν Τουρκίαν. Πρέπει κανεὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του ὅτι εἶχε ἤδη προηγηθῇ ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας. Οἱ διαπραγματεύσεις με τὴν Βουλγαρία ποὺ εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1911, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος χρησιμοποίησε τὸν Βρεταννὸ δημοσιογράφο Bouchier, δὲν προχωροῦσαν, διότι ἡ Σόφια προέβαλλε ὑπερβολικοὺς ὅρους, ἐνῶ ὑποτιμοῦσε τὴν ἑλληνικὴ συμβολή, καίτοι ἀργότερα ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς καὶ Στόλος ἔπαιξαν σημαντικώτατον ρόλον γιὰ τὴν νίκην.

Σὲ ἀνάλογες δυσκολίες προσέκοπταν, λόγω τῶν ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων τῆς Σόφιας ὅσον ἀφορᾷ ἰδίως τὴν Μακεδονία, καὶ οἱ διαπραγματεύσεις τῆς Βουλγαρίας με τὴν Σερβίαν, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἔντονον πίεσιν τῆς Ρωσίας συνωμολογήθη τὴν 29^η Φεβρουαρίου 1912 ἡ Σερβο-βουλγαρικὴ συνθήκη Συμμαχίας καὶ Στρατιωτικὸ Σύμφωνο ὡς καὶ ἓνα μυστικὸ παράρτημα, τὸ ὁποῖο προέβλεπε τὴν διανομὴν τῶν ἐδαφῶν ποὺ θὰ ἀπελευθεροῦντο. Σύμφωνα με τὸ ἄρθρο 2 τοῦ παραρτήματος, ἡ Βουλγαρία θὰ ἐλάμβανε τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, ἐνῶ ἡ Σερβία τὸ σαντζάκιο τοῦ Novipazar καὶ τὰ παλαιὰ σερβικὰ ἐδάφη μέχρι τῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς. Ἡ ἐνδιάμεση περιοχὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία ὡς καὶ ἀπὸ τμῆμα τοῦ βιλαετίου τοῦ Κοσσόβου, θὰ παρέμενε **αὐτόνομη**. Ἐὰν τοῦτο δὲν καθίστατο δυνατό, ἡ Βουλγαρία θὰ ἔπαιρνε τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία, μεγάλο μέρος τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τμῆμα τοῦ βιλαετίου τοῦ Κοσσόβου ποὺ θὰ περιελάμβανε καὶ τὸ Μοναστήρι. Τὸ ὑπόλοιπον θὰ παρέμενε ὡς ἀμφισβητούμενη περιοχὴ (no man's land), τῆς ὁποίας ἡ τύχη θὰ ἀπεφασίζετο ὑπὸ τὴν διαιτησίᾳ τοῦ Τσάρου.

Δὲν χρειάζεται καμμιά ἀνάλυση περὶ τοῦ ὅτι οἱ προβλέψεις τῆς Σερβο-βουλγαρικῆς συμφωνίας ἀποτελοῦσαν θανάσιμον κίνδυνο γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δίκαια στὴν Μακεδονία, ἀφοῦ ἡ Βουλγαρία τὸ μὲν με τὴν ἄμεση προσάρτηση

μακεδονικῶν καὶ ἄλλων ἐδαφῶν, τὸ δὲ μὲ τὴν δῆθεν παροχὴν αὐτονομίας ἀπέβλεπε στὴν ἐπανάληψη τοῦ πραξικοπήματος τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας τοῦ 1885.

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος εἶχε μεγάλως ἀνησυχήσει ἀπὸ τὰ τεκταινόμενα μεταξὺ Σόφιας καὶ Βελιγραδίου, καίτοι δὲν εἶχε πληροφορηθῇ περὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ μυστικοῦ παραρτήματος, ἐπανῆλθε πιεστικώτερος ἐπὶ τῆς Σόφιας καί, βοηθοῦντος καὶ τοῦ Τσάρου ὁ ὁποῖος ἐπιθυμοῦσε σύμπραξη τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν σύναψη τῆς Βουλγαρο-σερβικῆς συμμαχίας, ἐπέτυχε τὴν ὑπογραφήν, τὴν 22^{ον} Σεπτεμβρίου 1912, ἀπὸ τοὺς Guéchoff καὶ Fitschef ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Βουλγάρων καὶ τοῦ πρέσβεως τῆς Ἑλλάδος Δ. Πανᾶ καὶ Ἰωάννη Μεταξᾶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, Ἀμυντικῆς Συμφωνίας καὶ Στρατιωτικοῦ Συμφώνου. Πρὸς τοῦτο συνέβαλαν καὶ ὁ φόβος τῆς Βουλγαρίας ὡς πρὸς τὴν στάση τῆς Ρουμανίας ὡς ἐπίσης καὶ ὁ φόβος μήπως ἡ Ἑλλὰς συναχθῇ μὲ τὴν Τουρκίαν σὲ περίπτωσι Τουρκο-βουλγαρικοῦ πολέμου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἑλληνο-βουλγαρικῆς Συμφωνίας εἶναι δύο:

Πρῶτον, ἀφοῦ ἦταν μόνο ἀμυντική, ἄφηνε ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα τοῦ διακατονισμοῦ τῶν συνόρων μετὰ τὸν πόλεμο μὲ τὴν Τουρκίαν· καὶ δευτέρον ὠρίσθη στὴν διακήρυξιν ὅτι ἡ Βουλγαρία δὲν ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμον ἐναντίον τῆς Τουρκίας στὴν περίπτωσιν ποὺ ἡ Ἑλλὰς ἤθελε νὰ ἐμπλακῇ σὲ πόλεμον μὲ τὴν Τουρκίαν ἐξ αἰτίας τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος (τοῦτο μετεβλήθη ἀργότερα).

Κεφαλαιώδη σημασία εἶχε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ μπόρεσε νὰ ἐμποδίσῃ μνεῖα περὶ αὐτονομίας τῆς Μακεδονίας ποὺ ἀπὸ καιρὸ μεθοδεύονταν ἀπὸ τὴν Βουλγαρίαν, ἀφῆνοντας, ὅπως ἐλέγχθη, ἀνοιχτὸ τὸ θέμα τῆς διανομῆς τῶν ἐδαφῶν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν τους.

Ἐπειδὴ στὸ σημεῖον αὐτὸ ἐπεκρίθη ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του, ἀξίζει, νομίζω, νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ἑξῆς: Ἐφόσον οἱ Βούλγαροι ἦσαν ἀνένδοτοι ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς αὐτονομίσεως, ἐὰν γινόταν λόγος περὶ διανομῆς, τυχὸν ἐμμονὴ τῆς Ἑλλάδος θὰ ἐπέφερε ναυάγιο τῶν διαπραγματεύσεων μὲ ἀποτέλεσμα ἡ χώρα μας νὰ μείνῃ ἐκτὸς νυμφῶνος.

Ἀλλὰ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος μὲ τὸ ἔξοχο αἰσθητήριόν του εἶχε προβλέψει, ὅπως ἄλλωστε ὑπεστήριξε στὸ ὑπουργικὸ συμβούλιον σχετικὰ μὲ τὴν σύναψη τῆς Συμφωνίας μὲ τὴν Βουλγαρίαν, μὲ θαυμαστὴν ἀκρίβειαν τὴν πορείαν τῶν πραγμάτων ὡς ἑξῆς: «Οἱ Βούλγαροι λησμονοῦν ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς εἶναι ἀξίωμαχος. Δὲν θὰ ἀργήσῃ νὰ καταλάβῃ τὰ ἐδάφη στὴν Μακεδονίαν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον τῶν ἁμεσῶν ἐθνικῶν μας διεκδικήσεων. Ἡ πορεία τῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τῆς Τουρκίας θὰ ἐξελιχθῇ κατὰ πᾶσαν πιθανότη-

τα ὡς ἀκολούθως: Οἱ Βούλγαροι θὰ στείλουν τὶς δυνάμεις τους νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τοῦ Ἑβρου, ἐνῶ οἱ Σέρβοι θὰ προχωρήσουν στὰ Σκόπια. Ἐμεῖς θὰ βαδίσωμεν στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὶς Σέρρες. Θὰ φθάσωμεν ἐκεῖ ἐγκαίρως. **Ἡ κατανομή τοῦ ἐδάφους θὰ λάβῃ χώραν ἀργότερα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς στρατιωτικῆς κατοχῆς.**

Ἐγινε ὅ,τι ἀκριβῶς εἶχε προβλέψει ὁ μέγας αὐτὸς πολιτικὸς ἀνὴρ!

Ὁ πόλεμος μὲ τὴν Τουρκία ἐξερράγη τὴν 4^η Ὀκτωβρίου 1912 (π.ῆ.), μετὰ τὴν ἐπίδοση, τὴν 30^η Σεπτεμβρίου (π.ῆ.), ταυτοσήμου ἐπιτακτικῆς διακοινώσεως ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τῆς Βουλγαρίας, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ἑλλάδος στοὺς πρεσβευτὰς τῆς Πύλης ἀντιστοίχως στὴ Σόφια, τὸ Βελιγράδι καὶ τὴν Ἀθήνα. Ἡ προέλαση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἄρχισε τὴν ἐπομένη, 5^η Ὀκτωβρίου. Προηγουμένως, τὴν 1^η Ὀκτωβρίου 1912 (π.ῆ.), εἶχαν γίνει δεκτοὶ ἐθνουσιωδῶς στὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ οἱ βουλευτὲς τῆς Κρήτης, ἐνῶ στὶς 25 Σεπτεμβρίου εἶχε ἤδη λάβει χώρα ἡ κήρυξη πολέμου ἀπὸ τὸ Μαυροβούνιο κατὰ τῆς Τουρκίας.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολέμου, τοῦ Πρώτου Βαλκανικοῦ, εἶναι γνωστὴ, ὅπως γνωστότατες εἶναι καὶ οἱ ἐνδοξες νίκες τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ποὺ πρόλαβε νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ **μεγάλον μέρος τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἡπείρου** ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου ποὺ **ἀπελευθέρωσε τὶς Ἀνατολικὰς Νήσους τοῦ Αἰγαίου.**

Ἡ Τουρκία, μὲ τοὺς Συμμάχους νὰ ἔχουν φθάσει στὴν γραμμὴ τῆς Τσατάλτζας, ἀναγκάσθηκε νὰ ζητήσῃ ἀνακωχή, ἣ σύναψη τῆς ὁποίας πραγματοποιήθηκε τὴν 3^η Δεκεμβρίου 1912 (ν.ῆ.) καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ συνθηκολογήσῃ δυνάμει τῆς Συνθήκης Εἰρήνης τοῦ Λονδίνου τῆς 30^{ης} Μαΐου 1913 (ν.ῆ.). Δυνάμει τῆς Συνθήκης αὐτῆς, ἡ Τουρκία παρητεῖτο (ἄρθρο 2) ἀπὸ ὅλα τὰ ἐδάφη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο δυτικῶς τῆς γραμμῆς ΑἼνου-Μηδείας πλὴν τῆς Ἀλβανίας, τὰ σύνορα τῆς ὁποίας ἀφῆγονταν νὰ ρυθμισθοῦν (ἄρθρο 3) μὲ μέριμνα τῶν Ἑξὶ Μεγάλων Δυνάμεων – Γερμανίας, Αὐστρίας, Γαλλίας, Μεγάλης Βρεταννίας, Ἰταλίας καὶ Ρωσίας. Ἐπίσης στὶς Ἑξὶ Μεγάλες Δυνάμεις ἐπαφίετο (ἄρθρο 5) νὰ ἀποφασίσουν περὶ τῆς τύχης ὅλων τῶν ὀθωμανικῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἀγίου Ὄρους. Τὰ αὐτὰ προέβλεπε καὶ ἡ Συνθήκη τῶν Ἀθηνῶν τῆς 14^{ης} Νοεμβρίου 1913 (ν.ῆ.). Ἀς λεχθῇ ἐδῶ ὅτι οἱ ἐν λόγω Μεγάλες Δυνάμεις μὲ Δήλωσίν τους ἀπὸ 13 Φεβρουαρίου 1914 ἀπεφάσισαν τὴν παραχώρησιν ὅλων τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου στὴν Ἑλλάδα πλὴν τῆς Τενέδου, Ἰμβρου (καὶ τοῦ Καστελόριζου ποὺ κατεῖχετο ἀπὸ τρίτη Δύναμις) ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐκκενώσεως, ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στρατεύματα, τῶν ἐδαφῶν ποὺ προεβλέποντο ὑπὲρ τῆς

Ἑλβανίας δυνάμει τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Φλωρεντίας τῆς 17^{ης} Δεκεμβρίου 1913, τὸ ὁποῖο ἀπεδέχθη ἡ Ἑλλάς τὴν 21^η Φεβρουαρίου 1914 (ν.ῃ). Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δύο διασκέψεων τοῦ Λονδίνου, ποὺ κατέληξαν στὴν προαναφερθεῖσα Συνθήκη Εἰρήνης, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐπέδειξε ἐκ νέου τὶς μεγάλες ἱκανότητές του, ἐξησφάλισε τὴν ἐνσωμάτωση τῶν ἀνατολικῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἀπέσπασε τὴν φιλίαν τοῦ Ρουμάνου Ὑπουργοῦ Take Ionescu, ποὺ ἀπεδείχθη χρήσιμος κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις τοῦ Βουκουρεστίου λίγο ἄργότερα. Ἐνώπιον τῆς Βουλγαρικῆς ἀδιαλλαξίας, ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ Σερβία ὑπέγραψαν στὴν Θεσσαλονίκῃ Συνθήκην Συμμαχίας τὴν 19^η Μαΐου 1913 (π.ῃ), ἀφοῦ προηγουμένως, τὴν 22^η Ἀπριλίου 1913 (π.ῃ), εἶχε ὑπογραφῇ προκαταρκτικὸ πρωτόκολλο ποὺ καθώριζε τὴν διανομὴ τῶν ἐδαφῶν δυτικῶς τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ μεταξὺ τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἐχθροπραξίες ἄρχισαν τὴν νύκτα τῆς 16^{ης} πρὸς τὴν 17^η Ἰουνίου 1913 (π.ῃ) μὲ αἰφνιδιαστικὰ ἐπιθέσεις τῶν Βουλγάρων κατὰ τῶν Ἑλλήνων στὴν Νιγρίτα καὶ κατὰ τῶν Σέρβων στὴν Γευγελή, οἱ ὁποῖες τελικῶς ἀπεκρούσθησαν μάλιστα δὲ ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς ἐξαπέλυσε νικηφόρο ἀντεπίθεση (μάχες Κιλκίς/Λαχανᾶ, Δοϊράνης, Βροντοῦς κ.ἄ.). Μετὰ δὲ τὴν εἴσοδο τῆς Ρουμανίας στὸν πόλεμο κατὰ τῆς Βουλγαρίας (ὁ στρατὸς τῆς πρώτης ἔφθασε νὰ ἀπειλήσῃ τὴν Σόφια) καὶ ἀφοῦ οἱ Τοῦρκοι ἀνακατέλαβαν τὴν Ἀδριανούπολη, ὁ Βασιλεὺς Φερδινάνδος τῆς Βουλγαρίας ἔκαμε ἔκκληση πρὸς τὸν Βασιλέα Κάρολον τῆς Ρουμανίας γιὰ τὴν σύναψιν ἀνακωχῆς καὶ ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης.

Κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις στὸ Βουκουρέστι, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος κυριολεκτικῶς ἠγωνίσθη μὲ ἄφραστη δεξιότητι, γιὰ νὰ ἐξασφάλισιν τοὺς καλύτερους δυνατοὺς ὅρους γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ πραγματικὰ τὸ ἐπέτυχε, κερδίζοντας, μαζὶ μὲ τὴν γραμμὴ Νέστου, καὶ τὴν Καβάλλα μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου πλησίον τοῦ Kaiser. Ἔτσι, ἐτελείωσαν θριαμβευτικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα οἱ δύο Βαλκανικοὶ πόλεμοι μὲ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου, τὴν 10^η Αὐγούστου 1913 (ν.ῃ).

Τὸ μέτρον τῆς ἐθνικῆς ἱκανοποιήσεως γιὰ τὸ ἐπιτευχθὲν ἀποτέλεσμα δίδει τὸ τηλεγράφημα τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου στὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλο ἐπὶ τῇ ὑπογραφῇ τῆς συνθήκης: *Εὐχαριστῶ ὑμᾶς ἐπὶ τῇ ἀναγγελίᾳ τῆς ὑπογραφῆς τῆς εἰρήνης. Ὁ Θεὸς πλουσιοπαρόχως ἠϋλόγησε τὰς προσπάθειάς ἡμῶν. Ἐν ὀνόματι τοῦ Ἑθνους καὶ ἐμοῦ σᾶς ἐκφράζω τὰς Βασιλικὰς μου εὐχαριστίας. Νέα καὶ ἔνδοξος ἐποχὴ διανοίγεται ἐνώπιον ἡμῶν, εἰς ἔνδειξιν δὲ τῆς εὐγνωμοσύνης μου καὶ τῆς ἐκτιμῆσεώς μου ἀπονέμω ὑμῖν τὸν Μεγαλόσταυρον τοῦ Βασιλικοῦ τάγματος τοῦ Σωτῆρος. Ἡ πατρις σᾶς εἶναι εὐγνώμων.*

Καὶ πράγματι, ἡ Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου ἀποκατέστησε –ἂν καὶ ὄχι πλήρως, διότι ὑπῆρξαν καὶ ἀδικίες– τὴν Ἑλλάδα στὰ φυσικά της σύνορα, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἀποτελεῖ ἕκτοτε τὸν καταστατικὸν Χάρτην τῆς Εἰρήνης καὶ τῶν ἐδαφικῶν καθεστώτων στὴν Βαλκανικὴ, τὰ ὅποια, μὲ ὅσες προσθήκες καὶ ἂν ἔγιναν μὲ τὴν Συνθήκην τῆς Λωζάννης, οὔτε ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος μπόρεσε νὰ θίξῃ.

Ἄς ὑπογραμμισθῇ τέλος ὅτι χάρις στὴν Συνθήκην τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τῶν συναφῶν συνθηκῶν καὶ συμφωνιῶν ποὺ ἐτερμάτισαν τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ἡ Ἑλλὰς ἐδιπλασίασε σχεδὸν (ἀπὸ 64.786 σὲ 108.600 τετρ. χιλιόμετρα) τὸ ἔδαφός της καὶ ἠῤῥξῃσε τὸν πληθυσμὸν της κατὰ δύο ἑκατομμύρια (ἀπὸ 2.666.000 σὲ 4.718.221 κατοίκους). Παραλλήλως, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ δημιουργικότης τῆς Χώρας ἔλαβον τεραστίαν ὥθησιν. Ἐπιπλέον, ἡ Ἑλλὰς ἀπέκτησε διεθνὲς κύρος ποὺ δὲν εἶχε μέχρι τότε.

Γι' αὐτὸ καὶ μὲ μεγάλη συγκίνηση τιμοῦμε σήμερον τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ ἡγέτη Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Ἀθάνατον ἄς μένῃ τὸ ὄνομά του.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑΣ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΙ ΑΝΑΚΡΙΤΙΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΑΙ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΥΘΥΝΩΝ
ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΝ ΥΠΟΧΩΡΗΣΙΝ

Πρόδρομος ανακοίνωσης

ΕΠΙΧΡΕΩΣΕΙΣ 1922
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΡΑΦΕΙΩΝ

Αριθ. Ε.Π. 1134/1104

Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ. ΓΡΑΦΕΙΟΝ	770
ΦΑΚΕΛΟΣ	337115
ΦΟΡΜΑΡΙΟ	18
ΔΙΑΚΟΠ	5/12

Δ Ι Α Τ Α Γ Η Τ Η Ε Π Α Ν Α Σ Τ Α Σ Ε Ω Σ

- I.- Ευχρόστουρεν εν Αθήναις κατ' υπό τας διαταγὰς τῆς 'Επαναστάσεως' Ἀνακριτικὴν Ἐπιτροπὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα " Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐπιχειρήσεων Μ. Ἀσίας.
- II.- Ἡ αὐτὴ συνιστώμεν Ἐπιτροπὴ ἔχει ἐντολὴν νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐνέργειαν διοικητικῶν ἀνακρίσεων ἐπὶ ὅλων τῶν γεγονότων τῶν ἀφορώντων τὴν δευτέραν περίοδον τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας ἤτοι ἀπὸ 1ης ἑκτεμβρίου 1920 μέχρι τῆς τελευταίας καταστροφῆς εἰς τὰς ἐξῆς τέσσαρας φάσεις.
- α) τὴν ἐπιθετικὴν ἀναγνώρισιν πρὸς Ἑσκή-Σεχέρ τοῦ ἑκτεμβρίου 1920
β) τὰς ἐπιχειρήσεις Μαρτίου 1921
γ) τὰς ἐπιχειρήσεις Ἰουλίου- Ἀυγούστου- Σεπτεμβρίου 1921
δ) τὰς εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Μ. Ἀσίας καταληψάσας ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἀυγούστου 1922.
- III.- Ἡ Ἐπιτροπὴ μετὰ τὴν ἐρευναν ἐκδόσης φάσεως θέλει ὑποβάλει ἡμῖν λεπτομερῆ ἐκθέσιν μεθ' ὅλων τῶν σχετικῶν αἰτιολογικῶν ἐγγράφων μετὰ τὴν λήξιν δὲ τῆς ὁλης ἐρευνῆς θέλει προβῇ εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου ταύτης.
- IV.- Ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνακρίσεων προκύπτουσιν στοιχεῖα ποινικῆς διάξεως κατὰ τινῶν, τὰ στοιχεῖα ταῦτα θέλουσιν διαβιβάζεσθαι εἰς τὸ οἰκτεῖον Στῆρα Στρατοῦ, ὅπερ θὰ ἐπιλαμβάνεται τὸ ταχύτερον τῶν πρὸς ποινικὴν δίωξιν ἐνεργειῶν.
- V.- Πρόεδρον τῆς Ἐπιτροπῆς ὀρίζομεν τὸν Ὑποστράτηγον κ. Κ. Μαζαράκη.
- VI.- Προσωπικὴν Ἀξιωματικῶν καὶ Γραφῶν θέλει παραμένει τὸ τῆς διαλυθείσης Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς ἐνδύων ποινικῆς καταστροφῆς, αἰρουμένης τῆς σχετικῆς παραγράφου τῆς ὑπ' ἀριθ. Ε.Π. 444 & 445 / 31-1-23 Διαταγῆς μου περὶ διαθέσεως του εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν.

Ἐν Αθήναις τῇ 15 Φεβρουαρίου 1923.

ο

Ἀ ρ χ η γ ό ς

Ν . Π Α Σ Τ Η Ρ Α Σ

Ἀ πο δ ε κ τ α ι

Διὰ τὴν ἀρτίειαν

Πολιτικῶν Γραφείων

Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐπιχειρήσεων Μ. Ἀσίας
Γενικὸν Στρατηγεῖον
Ἐδρὰτα Στρατοῦ
Ἀνακληρωματικαὶ Διοικήσεις
Πολιτικῶν Γραφείων Πρωθυπουργοῦ
Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν

Σύστασις τῆς Ἐπιτροπῆς Μαζαράκη

Εἶναι γνωστὸν εἰς ὅλους ὅτι ἡ περιπέτεια τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας εἶχεν ὡς νομικὴν ἀφετηρίαν τὴν ἀπόφασιν τοῦ ἐν Παρίσιος Διασυμμαχικοῦ Συμβουλίου ὅπως τμήματα τῆς ἡττηθείσης Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τεθοῦν ὑπὸ κατοχὴν συμμαχικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, δηλ. βρεταννικῶν, γαλλικῶν καὶ ἰταλικῶν. Ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος προέκυψεν ἐκ τῆς διαπάλης τῶν Μεγάλων Δυνάμεων κατὰ τὴν Διάσκεψιν τῶν Παρισίων καὶ τῆς ἀπροθυμίας τῆς Μ. Βρεταννίας καὶ τῆς Γαλλίας νὰ ἴδουν τὴν Σμύρνην περιερχομένην ὑπὸ ἰταλικὸν ἑλεγχον. Κατὰ τὸ σύντομον διάστημα τῆς προσκαίρου ἀποχωρήσεως τῆς Ἰταλίας ἐκ τῶν διαπραγματεύσεων πρὸς ἐκβιασμὸν ἀποδοχῆς τῶν διεκδικήσεων της ἐπὶ τῆς Σμύρνης καὶ κατόπιν πρωτοβουλίας τῆς Μ. Βρεταννίας ἐδόθη ἐπειγόντως κατὰ τὴν 25^{ην} Ἀπριλίου/8^{ην} Μαΐου 1919, προφορικῶς καὶ ἐρῆμην τῆς Ἰταλίας, ἡ ἐντολὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅπως καταλάβῃ τὴν Σμύρνην¹.

Ἡ σχετικὴ ἐντολὴ ἔμεινεν ἀσαφές ἂν θὰ ἀπετέλει καὶ ἀποδοχὴν τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων τὰ ὁποῖα εἶχον ὑποβληθῇ πρὸς τὴν Διάσκεψιν ἢ ἀπλῶς μέσον ἀποτροπῆς πιθανολογούμενου τετελεσμένου γεγονότος ἀπὸ μέρους τῆς Ἰταλίας. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι εἶχεν ἤδη συμφωνηθῇ δόγμα ἀκεραιότητος τῶν Μικρασιατικῶν ἐδαφῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, γεγονὸς ποὺ

1. Νικ. Πετσάλη-Διομήδης, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1978. Πρβλ. Σπ. Β. Μαριεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1828-1964*, τόμ. 4: *Ἡ νέα ἐποχή, 1922-1964*, ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 291. Ἡ ἀποδοκιμασία τῆς προσπαθείας τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀποστολὴν ἑλληνικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν Σμύρνην –ἀπὸ στρατιωτικῆς ἐπόψεως– διευτυώθη ἐντόνως ὑπὸ τοῦ Βρεταννοῦ στρατάρχου Sir Henry Hughes Wilson (1864-1922), ὡς ἐκτίθεται λεπτομερῶς ἐν Ν. Πετσάλη-Διομήδης, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 200-205. Πρβλ. καὶ C. E. Caldwell, *Field Marshal Sir Henry Hughes Wilson. His life and diaries*, τόμ. 2, ἐν Λονδίνῳ 1927. Βλ. Ν. Πετσάλη-Διομήδης, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 200-205.

παρέμεναν άγνωστον εις τόν 'Ελευθέριον Βενιζέλον. Διά τηλεγραφήματος τοῦ Βενιζέλου ὄχι μόνον ἐκινήτοποιήθη ἡ 1^η Μεραρχία τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ πρὸς κατάληψιν τῆς Σμύρνης², ἀλλ' εἰδοποιήθη ὁ Κρητικὸς τὴν καταγωγὴν δικηγόρος Ἀριστείδης Στεργιάδης, παλαιὸς συμμαθητὴς τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου καὶ τέως Γενικὸς Διοικητὴς Ἡπείρου, νὰ συνεπιβιβασθῇ εἰς τὰ πλοῖα ποὺ θὰ μετέφερον τὰ στρατεύματα καὶ νὰ μεταβῇ εἰς Σμύρνην ὡς Ὑπατος Ἀρμοστής³. Ὁ σχετικὸς διορισμὸς ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς Διασκέψεως τῶν Παρισίων. Ὅπως ἀπεδείχθη ἐν συνεχείᾳ, ὁ Στεργιάδης ὑπῆρξεν ἀντιπαθὴς εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀρχὰς καὶ ἀκατάλληλος λόγῳ χαρακτῆρος διὰ τὸ ἀξίωμα αὐτό.

Ἡ ἀρχικὴ προφορικὴ ἐντολὴ μετεβλήθη εἰς «οἶονεὶ ἐντολήν» πρὸς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν διακυβέρνησιν προσωρινῶς τῆς περιοχῆς τῆς Μαγνησίας, ἐνῶ ἤδη αἱ Δυνάμεις εἶχον συμφωνήσει περὶ τῆς ἀνάγκης διατηρήσεως τῆς ἀκεραιότητος τῆς Μικρασιατικῆς ἐπικρατείας τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Πάντως ἡ ἑλληνικὴ χωρικὴ ἀρμοδιότης δὲν ἐξετάθη πέρα τῆς Μαγνησίας, ἔδει δὲ νὰ ἀσκηθῇ ὡς στρατιωτικὴ κατοχὴ ἐν ὀνόματι τῶν Συμμάχων καὶ ὄχι ὡς κυρίαρχος ἑλληνικὴ ἐξουσία.

Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ δύναμις, ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Νικόλαον Ζαφειρίου (1871-1947), ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Σμύρνην κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς 2/15 Μαΐου 1919. Ἐξεδόθη δὲ καὶ σχετικὴ ἀνακοίνωσις ποὺ ἐκυκλοφόρησε καὶ εἰς προκήρυξιν γραμμένην τουρκιστὶ καὶ ἑλληνιστί. Τὰ ἐπεισόδια κατὰ τῶν Ἑλλήνων εἶναι καλῶς γνωστά.

Αἱ παρενοχλήσεις τῶν Τούρκων ἀτάκτων, ποὺ δὲν εἶχον ἀφοπλισθῇ μετὰ τὴν συνθηκολόγησιν, καὶ ἡ κλιμάκωσις τῶν ἐπεισοδίων ὠδήγησαν εἰς τὴν ἀποστολὴν εἰς Σμύρνην τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Κων. Νίδερ (1865-1947), ποὺ εἶχεν ἐπανέλθει ἐκ τῆς γνωστῆς Συμμαχικῆς Ἐκστρατείας εἰς Οὐκρανίαν⁴. Ἐκτοτε καὶ εἰς διαδοχικὰς φάσεις ἐξειρίχθη μέχρι καὶ πέραν τοῦ Σαγγαρίου ἡ ἐπικὴ τόσον κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις ὅσον καὶ κατὰ τοὺς ἐφοδιασμοὺς Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία, ἡ ὁποία ἔληξε διὰ τῆς

2. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *ἐνθ'* ἀνωτ., σ. 285.

3. *Αὐτόθι*, Παράρτημα, σσ. 62-64.

4. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἐκστρατευτικὸν Σῶμα εἰς Μεσημβρινὴν Ρωσίαν* (1919), ἐν Ἀθήναις 1955 – καὶ διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ Στυλ. Ἰ. Χαράτσῃ, *Ἡ πρώτη ἐπέμβαση. Ἡ ἄγνωστη δοράση τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ στὴν Μεσημβρινὴ Ρωσία, 1918-20*, ἐν Ἀθήναις 1997 (ἔκδ. Ναυτικοῦ Μουσείου τῆς Ἑλλάδος).

ἀποχωρήσεως τοῦ τελευταίου ἐλληνικοῦ τμήματος ἐκ τῆς Μικρασιατικῆς ἀκτῆς κατὰ τὴν 3^{ην} Σεπτεμβρίου 1922 (π.ῆμ.)⁵.

Εἶναι ἐπίσης καλῶς γνωστὰ τὰ ἐπακολουθήσαντα δραματικά γεγονότα εἰς βάρος τοῦ ἐλληνικοῦ Μικρασιατικοῦ λαοῦ. Ἡ κηρυχθεῖσα τότε (9 Σεπτεμβρίου 1922) Στρατιωτικὴ Ἐπανάστασις τῶν ἀποχωρησάντων τμημάτων ὑπὸ τοὺς συνταγματάρχας Στυλιανὸν Γονατᾶν καὶ Νικόλαον Πλαστήραν⁶ (ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἀντιστοίχους ἀλλὰ ἀτύπους ἐνεργείας ἐν Ἀθήναις, γνωστὰς ἐκ τοῦ ἡμερησίου Τύπου τῆς ἐποχῆς) ἠθέλησε νὰ ἀναζητήσῃ εὐθύνας ἀπὸ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἐθεώρησεν ὡς ὑπόλογα τῆς ἀτυχοῦς ἐκβάσεως τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας. Ἡ ἐκτὸς νομοθεσίας δίκη τῶν Ἐξ εἶναι γνωστὴ⁷. Ἡ δῶξις ἐξετάθη καὶ εἰς ἀνωτάτους στρατιωτικοὺς ποὺ εἶχαν ἐπανεέλθει εἰς τὴν ἐνέργειαν τῷ 1920 καὶ ἀνῆκον ἢ ἐφέρετο ὅτι ἀνῆκον εἰς τὴν ἀντιβενιζελικὴν πολιτικὴν παράταξιν. Ἀς σημειωθῇ ὅτι ἐκ τῶν πρώτων συνελήφθη ἐν Ἀθήναις ὁ τέως Ἀρχιστράτηγος (1920-1922) Ἀναστάσιος Παπούλας⁸, ὁ ὁποῖος ὁμῶς ἀπελύθη μετ' ὀλίγον καὶ κατέστη μάρτυς κατηγορίας τοῦ διαδόχου του Γ. Χατζηανέστη, διοικήσαντος ἐπὶ πεντάμηνον καὶ ἐπὶ δεδομένης καταστάσεως.

Ἡ βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι πλουσία, ἀλλὰ πλεῖστα δημοσιεύματα ἰδόντα τὸ φῶς κατὰ τὰ ἐπόμενα τοῦ 1922 ἔτῃ τελοῦν ἐν ἠθελημένῃ ἀγνοίᾳ ὑπὸ πολλῶν ἱστοριογράφων. Πλοῦτος ἀνεκδότου ἐλληνικοῦ καὶ ξένου ὕλικου παραμένει ἀνεκμετάλλευτος. Αὐτονοήτως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῇ, ἔστω καὶ ἐν περιλήψει, ἡ ἔντονος πολιτικὴ ἱστορία τῆς περιόδου 1922-1935 οὔτε οἱ ἀπόηχοί της κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη. Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωσις περιορίζεται εἰς τὴν περιληπτικὴν παρουσίαν τῆς ἐπιδιώξεως ἀναζητήσεως στρατιωτικῶν εὐθυνῶν, κατόπιν τῶν μαζικῶν ἀποστρατειῶν τῶν ἐτῶν 1922 καὶ 1923. Αἱ ἀποστρατεῖαι τοῦ 1923 σχετίζονται πρὸς τὸ γνωστὸν ἀντιπλαστηρικὸν Κίνημα τῶν βενιζελικῶν στρατηγῶν Γεωργίου Λεοναρδο-

5. Βλ. προχέριως Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Ἐπίτομη Ἱστορία τῆς Ἐκστρατείας στὴ Μικρὰ Ἀσία, 1919-1922*, ἐν Ἀθήναις 2001, σ. 594.

6. Ἡ πλέον πρόσφατος βιογραφία τοῦ Ν. Πλαστήρα εἶναι ἡ τρίτομος ὑπὸ Βαγγέλη Ἀγγελεῖ, *Ὁ Μαῦρος Καβαλλάρης Νικόλαος Πλαστήρας*, ἐν Ἀθήναις 1995. Κλασικὴ παραμένει πάντοτε ἡ ἀντίστοιχος τοῦ Ἰ. Πεπονῆ, *Νικόλαος Πλαστήρας στὰ γεγονότα 1909-1945*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1965².

7. Ἀνακοινωθὲν περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν Ἐξ βλ. ἐν Στ. Γονατᾶ, *Ἀπομνημονεύματα*, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 260. Πρβλ. Γερ. Βασιλάτου, *Ἡ δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν Ἐξ. Ἀποκορύφωμα πολιτικοῦ φανατισμοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1980.

8. Βλ. ἐφ. *Ἐστία*, φ. τῆς 22^{ης} Νοεμβρίου 1922, σ. 4.

πούλου καὶ Παναγιώτου Γαργαλίδου καὶ τοῦ συνταγματάρχου Γεωργίου Ζήρα.

Τὰ ληφθέντα κατὰ σειρὰν μέτρα ἀναζητήσεως ὑπολόγων ἵνα κριθοῦν κατὰ τὸν Στρατιωτικὸν Ποινικὸν Κώδικα εἶναι τὰ ἐκτιθέμενα ἀκολούθως. Δὲν θὰ γίνῃ λόγος ἐν τῷ παρόντι περὶ τῆς ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑποστρατήγου Θ. Παγκάλου **Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνόχων Ἐθνικῆς Καταστροφῆς**, ἡ *Ἐκθεσις* τῆς ὁποίας ἀπετέλεσε μέρος τοῦ κατηγορητηρίου διὰ τὴν δίκην καὶ καταδίκην, τελικῶς δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν *Ἔξ*⁹.

Α'

Ἡ Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας

Τρεῖς μόλις μῆνας μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν *Ἔξ*, ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως Νικόλαος Πλαστήρας, διὰ τῆς Ἀποφάσεώς του τῆς 15^{ης} Φεβρουαρίου 1923, προέβη εἰς τὴν σύστασιν νέας ἀνακριτικῆς ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν: **Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας**. Εἰς αὐτὴν ἀνετέθη: *Νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐνέργειαν διοικητικῶν ἀναρρίσεων ἐπὶ ὅλων τῶν γεγονότων τῶν ἀφορώντων τὴν δευτέραν περίοδον τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας, ἥτοι ἀπὸ 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 μέχρι τῆς τελευταίας καταστροφῆς, εἰς τὰς ἑξῆς τέσσαρας φάσεις:*

- α) *Τὴν ἐπιθετικὴν ἀναγνώρισιν πρὸς Ἑσκῇ Σελὶ τοῦ Δεκεμβρίου 1920.*
- β) *Τὰς ἐπιχειρήσεις Μαρτίου 1921.*
- γ) *Τὰς ἐπιχειρήσεις Ἰουλίου-Αὐγούστου-Σεπτεμβρίου 1921.*
- δ) *Τὰς εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καταληξάσας ἐπιχειρήσεις τοῦ Αὐγούστου 1922*¹⁰.

Ὅμως αἱ τρεῖς πρῶται περιπτώσεις ἀφεώρων εὐθέως εἰς τὸν μάρτυρα κατηγορίας Ἀναστ. Παπούλαν, μὴ λογισθέντα ὑπόλογον.

9. Βλ. *Μερικὴ Ἐκθεσις ἐνεργηθείσης ἀναρρίσεως ὑπὸ τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς*, ἐν Ἀθήναις τῇ 24^ῃ Ὀκτωβρίου 1922. Τὸ ὀλιγοσέλιδον αὐτὸ φυλλάδιον, εἰς 16^{ον}, σπανίζει.

10. Βλ. τὸ κείμενον τῆς ἀποφάσεως ἐν *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Διεθνύσεως Ἱστορίας Στρατοῦ* (ἐφεξῆς: *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*), Φ. 337. Ἡ ἔρευνα εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον τῆς Δ.Ι.Σ. ἐγένετο προσωπικῶς ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 2003. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν στρατηγὸν κ. Ἱ. Κακουδάκη, ἐπίτιμον Α' Ὑπαρχηγὸν ΓΕΣ καὶ τότε Διευθυντὴν τῆς ὡς ἄνω Ὑπηρεσίας, καὶ τὴν ἀρμοδίαν προϊσταμένην τοῦ οἰκείου Τμήματος καὶ Ρούλαν Μπαλιτσάρη. Πρβλ. μνείαν του ἐν Κ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος, *Ἐκθεσις Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας*. Αὐγούστος 1922, ἐν Ἀθήναις 1976 (Πρόλογος Ἱ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος), σ. 7.

Ἡ ἐν λόγῳ Ἀπόφασις ὥρισε πρόεδρον τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας τὸν ὑποστράτηγον Πυροβολικοῦ Κωνσταντῖνον Μαζαράκη-Αἰνιᾶνα (1869-1949)¹¹, ὅστις θέλει προβῇ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς συνθέσεως αὐτῆς. Τὸ κείμενον τῆς Ἀποφάσεως παραμένει μέχρι στιγμῆς ἀνέκδοτον, καίτοι στοιχεῖα τοῦ περιεχομένου της κατέστησαν ἔκτοτε γενικῶς γνωστά.

Ἀς σημειωθῇ ὅτι ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως δὲν ἀπετέλει τιμητικὴν ἢ ἀπλῶς προσδιοριστικὴν ὀνομασίαν, ἀλλ' ἦτο ἰδίᾳ Ἀρχὴ ἐντεταγμένη εἰς τὸ ἰδιοτύπως λειτουργοῦν πολιτειακὸν μὶθρῳμα τῆς περιόδου 1922-1924. Ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἀνέλαβε τὴν λαϊκὴν κυριαρχίαν καὶ ὅχι ἀπλῶς τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν νομοθετικὴν ἢ τὴν ἀρχηγίαν τῆς ἐκτελεστικῆς λειτουργίας. «Λαὸς» ἦτο ὁ Νικόλαος Πλαστήρας. Ἡ ρύθμισις ἦτο ἐντυπωσιακῶς ἔκθεσμος, ἀλλὰ πάντως ὡς ἐπαναστατικὴ ἰσχυρσεν, εἶχε δὲ προβλεφθῇ διὰ τοῦ Διατάγματος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 13^{ης} Νοεμβρίου 1922 περὶ ἀσκήσεως τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Νικ. Πλαστήρα¹².

Ἡ ἐν λόγῳ Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ (ἐφεξῆς: Ἐπιτροπὴ Μαζαράκη) ἀπετέλεσθη ἀπὸ ποικίλα πρόσωπα. Δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπισημανθῇ ὅλοι αἱ κατὰ τὴν λειτουργίαν της μεταβολαὶ συνθέσεως, ἐλλείψει τῶν ἀναγκαίων πρωτογενῶν πηγῶν. Κατὰ βιβλιογραφικὴν πληροφορίαν τοῦ στρατηγοῦ Παν. Παναγᾶκου (διατελέσαντος ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ταγματάρχου τότε καί, κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῶν ἐπιχειρήσεων, συνδέσμου τοῦ Γεν. Στρατηγείου καὶ τοῦ Νοτίου Συγκροτήματος)¹³, αὕτη συνεκροτήθη καὶ εἰργάσθη μὲ μέλη τὸν ὑποστράτηγον Θ. Πάγκαλον (δι' ὅσον διάστημα ἐτέλει αὐτὸς ἐκτὸς ὑπουργικοῦ θώκου), τὸν συνταγματάρχην Πεζικοῦ Γεώργιον Γονατᾶν (1881-1952), ἀδελφὸν τοῦ Στυλιανοῦ Γονατᾶ, καὶ τὸν πλοίαρχον Ἀλέξανδρον Χατζηκυριαῆκον (1874-1956). Κατ' ἐμμέσους ἀρχεϊκὰς πληροφορίες¹⁴, μέλη της διετέλεσαν οἱ τότε συνταγματάρχαι Πεζικοῦ Ἐπαμεινώνδας Μαζαράκης (1877-1962), Ἀλέξανδρος Ἐδιπίδης (1877-1958), ὁ στρατιωτικὸς δικαστικὸς σύμβουλος Α' τάξεως (δηλαδὴ συνταγματάρχης) Θεόδωρος

11. *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*, αὐτόθι.

12. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 233 (14 Νοεμβρ. 1922), σ. 1411.

13. Βλ. Π. Παναγᾶκου, *Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Δεκαετίας 1912-1922*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 645.

14. Βλ. *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337, Κοινοποιήσις ὑπὸ τοῦ Κ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος, Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς, τῆς Ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπ' ἀριθμ. 12007, πρὸς τὰ μέλη τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς.

Χρήστου Σακελλαριάδης (1877-1937) καὶ γραμματεῖς οἱ ταγματάρχαι Πυροβολικοῦ Σωτήριος Μουτούσης (ὁ λαμπρὸς κατὰ τὸ 1940-1941 ὑποστράτηγος Μέραρχος) καὶ Νικόλαος Ἀμούργης.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Μαζαράκη υπέβαλε πρὸς τὴν Κυβέρνησιν Στυλ. Γονατᾶ, ἐπὶ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν τοῦ τότε ὑποστρατήγου Πυροβολικοῦ Κωνστ. Μανέτα, κατὰ τὴν 23^{ην} Δεκεμβρίου 1923 Ἐκθεσιν διὰ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ Νότιον Συγκρότημα¹⁵ πολεμικὰ γεγονότα ἀπὸ 13^{ης} ἕως 20^{ης} Αὐγούστου 1922 καὶ διεδήλωσε τὴν πρόθεσίν της ὅπως συνεχίσῃ τὸ ἀνακριτικὸν της ἔργον διὰ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ Βόρειον Συγκρότημα. Ἡ ἐν λόγῳ πρόθεσις οὐδέποτε ὠλοκληρώθη –καὶ αὐτὸ εἶναι σημαντικόν– διότι τὸ ἔργον τῆς Ἐπιτροπῆς Μαζαράκη διεκόπη τὴν 31^{ην} Ἰανουαρίου 1924 διὰ διαταγῆς τοῦ Κωνστ. Γόντικα (1872-1938)¹⁶, νέου Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν εἰς τὴν ἐν τῷ μεταξὺ συγκροτηθεῖσαν ἀπὸ τῆς 11^{ης} Ἰανουαρίου 1924 Κυβέρνησιν Ἐλευθερίου Βενιζέλου, κατὰ διαδοχὴν ἐκείνης τοῦ Στ. Γονατᾶ.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὸ ζήτημα τῶν εὐθυνῶν διὰ τὴν διάσπασιν τοῦ Μετώπου καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Νότιον Συγκρότημα δὲν διελυκάνθη ἱκανοποιητικῶς, κυρίως διότι πρόσωπα τὰ ὁποῖα κατηγοροῦντο ὑπὸ ἐξετασθέντων μαρτύρων ὡς ὑπαίτιοι ἀστόχων ἐνεργειῶν ἢ ὡς μὴ ἐκτελέσαντες ἀναγκαίως διαταγὰς, ὡς οἱ συνταγματάρχαι Στυλιανὸς Γονατᾶς καὶ Νικόλαος Πλαστήρας, ὅχι ἀπλῶς κατεῖχον καιρίας θέσεις ἀλλ' ἤσκουν «κυρίαρχον ἐξουσίαν». Ἀποτέλεσμα τῆς ἀποπείρας τῆς Ἐπιτροπῆς Μαζαράκη νὰ διερευνήσῃ τὸν ρόλον αὐτῶν ὑπῆρξεν ὅχι μόνον ἡ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν της ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις τοῦ ὑποστρατήγου Κωνστ. Μαζαράκη εἰς διαθεσιμότητα, ἡ παραπομπή του εἰς ἀνάκρισιν καὶ δίκην, ἡ φυλάκισίς του καὶ ἐν τέλει ἡ ἀποστρατεία του (6 Ἰουλίου 1924). Πάντα ταῦτα ἐκτίθενται λεπτομερῶς εἰς τὸν πρόλογον τῆς δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του, κ. Ἰωάννου Κ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος, Ἐκθέσεως τῆς Ἐπιτροπῆς περὶ τῆς δράσεως καὶ τῶν γεγονότων εἰς τὸ Νότιον Συγκρότημα, ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἐκθεσις Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐπιχειρήσεων Μικρᾶς Ἀσίας, Αὐγούστος 1922, ἥδη μνημονευθείσης¹⁷. Τὸ κείμενον τῆς ἐν λόγῳ

15. Βλ. Κ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος, Ἐκθεσις Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς, σ. 9.

16. Βλ. Ι.Α./Δ.Ι.Σ., Φ. 337/ΠΓ/1/18/δ/2, Διαταγὴ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν ὑπ' ἀριθμ. 23910 τῆς 31^{ης} Ἰανουαρίου 1924, πρὸς τὸν Κ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνα, Πρόεδρον τῆς ὁμωνύμου Ἐπιτροπῆς καὶ νεωτέρα ὁμοία τοῦ Ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν Γ. Κονδύλη ὑπ' ἀριθμ. 21320 τῆς 12^{ης} Μαΐου 1924, περὶ ὁριστικῆς διαλύσεως τῆς Ἐπιτροπῆς Μαζαράκη καὶ παραδόσεως τοῦ ἀρχείου της εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν.

17. Ἡ ἐν λόγῳ Ἐκθεσις ἐδημοσιεύθη ὑπὸ αὐτοτελῇ μορφῇ τῷ 1976 ἐν Ἀθήναις.

Ἐκθέσεως προεβλέπετο ὅπως παραμείνῃ ἀπόρρητον ἐν ὅσῳ δὲν θὰ εἶχε δοθῇ ὑπηρεσιακῶς συνέχεια εἰς τὸ θέμα. Ἀλλ' ἐνῶ ἐφαίνετο σαφῶς ὅτι ἡ ὑπόθεσις εἶχε τεθῇ σιωπηρῶς εἰς τὸ ἀρχεῖον καὶ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπάρξῃ ἀπόδοσις εὐθυνῶν καὶ τιμωρία τῶν ὑπαιτίων, ἤρχισαν νὰ δημοσιεύωνται διὰ τοῦ ἡμερησίου Τύπου αἱ Ἐκθέσεις-ἀναφοραὶ τῶν ἀνακριθέντων πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Μαζαράκη, μετὰξὺ ἄλλων δὲ καὶ αὐτὸ τὸ κείμενον τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ἐπιτροπῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν προαναφερθεῖσαν διώξιν Μαζαράκη. Ἀπὸ τῶν στηλῶν τῶν ἐφημερίδων εἶδον τὸ φῶς καὶ πολλὰ ἄλλα κείμενα Ἐκθέσεων πού ὅπωςδῆποτε δὲν συνετέλουν εἰς τὴν τόνωσιν τοῦ γοήτρου τῶν Μελῶν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922.

Β'

Ἡ Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐλέγχου Δοσιλόγων Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας

Περίπου ἓνα ἔτος μετὰ τὴν ὑποβολὴν τῆς μνημονευθείσης Ἐκθέσεως καὶ τὴν διάλυσιν τῆς Ἐπιτροπῆς Μαζαράκη, τὸ ζήτημα τῶν «ἐνόχων τῆς ἐθνικῆς καταστροφῆς» ἐπαγγλθεν εἰς τὰς συζητήσεις τῆς Δ' Συντακτικῆς Συνελεύσεως (συνελθούσης ἀπὸ τῆς 2^{ης} Ἰανουαρίου 1924). Ἰδιαιτέραν ἔντασιν ἔλαβε τὸ θέμα κατὰ Νοέμβριον 1924, τόσον εἰς τὴν Συνέλευσιν ὅσον καὶ διὰ τοῦ Τύπου, ἐξ ἀφορμῆς τῆς συνεχιζομένης μὴ ἀπομακρύνσεως ἐκ τοῦ στρατεύματος τῶν φερομένων ὡς ἐχόντων εὐθύνην διὰ τὴν δυσμενῆ ἐξέλιξιν τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας ἀξιωματικῶν¹⁸, παρὰ τὰς μαζικὰς ἀποστρατείας τοῦ ἔτους 1922 μὲ δημοσιευμένην αἰτιολογίαν δι' ἕκαστον, καὶ τοῦ ἔτους 1923¹⁹. Ὑπὸ τὴν

Εἶχεν ὁμως δημοσιοποιηθῇ διὰ τῶν στηλῶν τῆς ἐφ. Ἐλεύθερον Βῆμα κατὰ τὴν 26^{ην}, 27^{ην} καὶ 28^{ην} Ἰουνίου 1924. Εἶχε προηγηθῇ Ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Μαζαράκη πρὸς τὴν ἐφ. Ἐστία (20 Ἰουνίου 1924) περὶ τῆς ἀνάγκης δημοσιεύσεως τῆς Ἐκθέσεως, λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἐθεωρήθη ὅτι αὐτὸς ἔδωκε τὸ κείμενον πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὸ Ἐλεύθερον Βῆμα. Ἐν τούτοις, φαίνεται ὅτι ὁ Κ. Μαζαράκης ἐτήρησε τὸ ἀπόρρητον πού ἐπέβαλλεν ἡ προγενεστέρα θέσις του ὡς Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ὅτι ἀδίκως ἐδιώχθη διὰ τὴν δημοσιοποίησιν. Εἰς τὸν Πρόλογον τῆς Ἐκθέσεως σημειώνεται μαρτυρία ὅτι τὸ κείμενον διωχευθῆναι εἰς τὸ Ἐλεύθερον Βῆμα ὑπὸ τοῦ Θ. Παγκάλου, συνεργαζομένου τότε μὲ τὴν συγκεκριμένην ἐφημερίδα (σ. 18).

18. Βλ. Πρακτικὰ Συνεδριάσεων Δ' Συντακτικῆς Συνελεύσεως, Συνεδριάσεις ὑπ' ἀριθμ. ΡΙΓ' (29 Νοεμβρ. 1924) καὶ ὑπ' ἀριθμ. 122 (11 Δεκεμβρ. 1924), τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1924, σσ. 447-448, 621, 629.

19. Βλ. Νομοθ. Διάταγμα τῆς 30^{ης} Ὀκτωβρίου 1922, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Γ'

πίσειν τῶν γεγονότων προεκλήθη μεῖζον ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἀπήτησε τὴν ἐπὶ σειράν ἡμερῶν συνεδρίασιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου. Τελικῶς ἡ Κυβέρνησις διὰ τοῦ Προέδρου αὐτῆς καὶ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν Ἀνδρέου Μιχαλακοπούλου ὑπέβαλε πρὸς τὴν Συνέλευσιν κατὰ τὴν 10^{ην} Δεκεμβρίου 1924 σχέδιον ψήφισματος «Περὶ συστάσεως Ἐπιτροπῆς διὰ τὴν διευκρίνησιν τῶν γεγονότων τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ὑποχωρήσεως καὶ τὸν καθορισμὸν τῆς εὐθύνης τῶν τυχόν ὑπαιτίων»²⁰. Τὸ σχέδιον συνεζητήθη κατ' Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον 1925, ἐνεκρίθη κατὰ τὴν 17^{ην} Φεβρουαρίου 1925²¹ καὶ τὸ Ψήφισμα ἐδημοσιεύθη μετὰ ὁκτὼ ἡμέρας εἰς τὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως*²².

Δι' αὐτοῦ συνιστᾶτο νέα, τρίτη κατὰ σειράν, Ἐπιτροπὴ ἐκ 5 ἀντιστρατῆγων ἢ ὑποστρατῆγων, ἐκ τῶν μὴ ἐν ἐνεργείᾳ τελούντων, καὶ ἐκ 2 ἀρεοπαγιτῶν ἢ προέδρων ἐφετῶν, ἵνα, ἀρχομένη ἐκ τῶν ἐν ἐνεργείᾳ ἤδη ἀξιωματικῶν, ἐξετάσῃ τὴν πολεμικὴν δρασίαν τῶν Διοικητῶν Σωμάτων Στρατοῦ, Μεραρχιῶν, Ἀποσπασμάτων ἀνωτέρων [τοῦ] Συντάγματος, Διοικητῶν Συνταγματικῶν καὶ Μοιρῶν Πυροβολικοῦ, ὡς καὶ Ἀρχηγῶν Μεραρχιακοῦ Πεζικοῦ καὶ Πυροβολικοῦ καὶ Ἐπιτελαρχῶν Στρατιάς, Σωμάτων Στρατοῦ καὶ Μεραρχιῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχουσῶν ἐκθέσεων καὶ τῶν μέχρι τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ παρόντος κατατεθειμένων στοιχείων»²³. Προεβλέπετο ἐπίσης ἡ περαι-

243 (8 Νοεμβρίου 1922), σσ. 1630-1632· Ἐγκύκλιος Ὑπ. Στρατιωτικῶν, Δ/σις Προσωπικοῦ (Τμῆμα I, Γραφ. 1), ἀριθμ. πρωτ. 255328 (1396) περὶ συστάσεως τῶν Στρατιωτικῶν Συμβουλίων διὰ τοὺς ἀνωτέρους, κατωτέρους καὶ ἀνθυπασιπιστὰς τοῦ Στρατοῦ Ἐκτῶς καὶ τῆς Χωροφυλακῆς, *Ἐγκύκλιοι Διαταγαὶ Ὑπουργείου Στρατιωτικῶν* (ἐφεξῆς: *ΕΔΥΣ*), 1922, σσ. 1632-1633. Βλ. Ἐγκύκλιον Ὑπ. Στρατ. (Δ/σις Προσωπικοῦ, Τμ. II), ἀριθμ. πρωτ. 55288 κλπ. (198), περὶ κοινοποιήσεως [πέντε] Β.Δ. περὶ ἀντεπαγγέλτου ἀποστρατείας καὶ ἀποτάξεως ἀξιωματικῶν τοῦ Στρατοῦ καὶ τῆς Χωροφυλακῆς, 6 Μαρτίου 1923, *ΕΔΥΣ*, 1923, σσ. 174-197. Ὡς πρὸς τοὺς συνταγματάρχας καὶ τοὺς στρατηγούς ἀπετράπησαν οἱ σχετικοὶ χαρακτηρισμοὶ καὶ αἱ ἀποστρατεῖαι ἔγιναν ἀντεπαγγέλτως. Οἱ ἀποστρατευθέντες «ἐδικαιώθησαν» τῷ 1935 καὶ ἡ ἀποστρατεία των ἐκρίθη τότε εἰς τὸ σύνολον ὡς προελθοῦσα ἐκ πολιτικῶν λόγων. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Γ' 149 (19 Νοεμβρ. 1935), σσ. 1203-1253 καὶ ἀναδημοσίευσίς (ὡς ἡμαρτημένον) φ. Γ' 165 (31 Δεκ. 1935), σσ. 1411-1461, φ. Γ' 41 (7 Μαρτ. 1936), σσ. 291-342 καὶ φ. Γ' 61 (20 Ἀπρ. 1936), σσ. 507-530.

20. Βλ. *Πρακτικὰ Συνεδριάσεων Δ' Συντακτικῆς Συνελεύσεως*, συνεδρίασις ὑπ' ἀριθμ. PKB' (10 Δεκεμβρ. 1924), τόμ. Γ', σ. 629.

21. Βλ. *Πρακτικὰ Συνεδριάσεων Δ' Συντακτικῆς Συνελεύσεως*, συνεδρίασις ὑπ' ἀριθμ. ΡΑΒ' (26 Ἰαν. 1925), ΡΑΓ' (27 Ἰαν. 1925) καὶ ΡΝ' (17 Φεβρ. 1925), τόμ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1925, σσ. 14-18, 40-41, 380-398.

22. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 46 (25 Φεβρ. 1925), σσ. 247-248.

23. *Αὐτόθι*.

τέρω διεξαγωγή ἀνακρίσεων καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ ἐκαλεῖτο ὅπως ἀποφανθῇ ἀμετακλήτως περὶ τῆς παραπομπῆς τῶν κριθησομένων ὑπευθύνων εἰς στρατοδικεῖα ἢ τῆς θέσεως αὐτῶν (: δηλαδὴ τῶν κρινομένων ὡς ἐνόχων) εἰς ἀπόταξιν ἢ ἀποστρατεῖαν.

Τὸ Ψήφισμα προέβλεπεν ὅτι θὰ ὑπῆρχον καὶ ἀναπληρωματικὰ μέλη (δύο ἀνώτατοι στρατιωτικοὶ καὶ εἷς δικαστικός). Τὰ μέλη, τακτικὰ καὶ ἀναπληρωματικά, θὰ διωρίζοντο, ἐντὸς τριημέρου ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ψήφισματος, ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν ἐκ πίνακος καταρτιστέου ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Δ' Συντακτικῆς Συνελεύσεως. Δοθέντος ὅτι ἡ Συνέλευσις ἀπετελεῖτο ἀποκλειστικῶς ὑπὸ πληρεξουσίων τῶν ποικίλων ὁμάδων καὶ κομμάτων ποὺ εἶχον διαμορφωθῇ ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ τῆς Ἀντιπολιτεύσεως ἡ Κοινοβουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν ὡς μέλλουσα νὰ ἐνεργήσῃ κατ' οὐδετέραν πολιτικῶς σκέψιν.

Τὸ Ψήφισμα προέβλεπεν ἐπίσης ὁλοκλήρῳ τῶν ἐργασιῶν τῆς νέας Ἐπιτροπῆς ἐντὸς τεσσάρων μηνῶν, μὲ δυνατότητα παρατάσεως τὸ πολὺ κατὰ δύο ἀκόμη μῆνας. Ἐν τέλει, ἡ νέα Ἐπιτροπὴ ὥφειλε νὰ ὑποβάλῃ πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν γενικὴν Ἐκθεσιν-πόρισμα καὶ κεχωρισμένας ἀποφάσεις ἐπὶ μιᾷ ἐκάστης ὑποθέσεως ποὺ θὰ ἐξητάζετο.

Ἡ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς συνέταξε τὸν προβλεφθέντα πίνακα καὶ πρὶν ἀκόμη διορισθοῦν τὰ μέλη τῆς νέας Ἐπιτροπῆς ἤρχισαν νὰ δημοσιεύωνται εἰς τὰς ἐφημερίδας «πληροφορίαι» περὶ τῶν ἐπιλεγέντων ἤδη προσώπων²⁴. Ἡ νέα Ἐπιτροπὴ ὀνομάσθη ἐπισήμως **Ἀνακριτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐλέγχου Δοσιλόγων Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας**. Μάλιστα εἰς τὴν Δ' Συντακτικὴν Συνέλευσιν προεκλήθησαν καὶ ἀντιδράσεις ἐκ τοῦ καινοφανοῦς ὅρου *δοσιλόγος*, ποὺ ἀπετέλει τότε νεολογισμόν ἐφευρεθέντα ὑπὸ τοῦ Τύπου, ἀντὶ τοῦ δοκίμου καὶ κλασικοῦ ὅρου «ὠπεύθυνος». Εἰς τὰς σχετικὰς συζητήσεις ἐδόθη ἡ ἐξηγήσις ὅτι ὁ νεολογισμὸς ἀπέδιδε καλύτερον τὸ φαινόμενον τῆς ἀναζητήσεως τῆς πραγματικότητος καὶ τῶν ἀληθῶν συνθηκῶν τῶν γεγονότων ποὺ εἶχον ὀδηγήσει εἰς τὴν κατάρρευσιν τοῦ Μετώπου ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ.

Διὰ τὰς ἐργασίας τῆς νέας Ἐπιτροπῆς διετέθη αἵθουσα ἐντὸς τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων, τὰ ὁποῖα εἶχον τότε μεταβληθῇ εἰς κτίριον στεγάζσεως κρατικῶν ὑπηρεσιῶν ἀλλὰ καὶ προσφύγων ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας²⁵. Ὁ πα-

24. Βλ. ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 26^{ης} Φεβρουαρίου 1925, σ. 4.

25. Βλ. Αἰκατερίνης Δεμενεγῆ-Βιριράκη, *Τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα Ἀθηνῶν*, 1836-

ραχωρηθείς χώρος ἀπεδείχθη ἀνεπαρκής καὶ τελικῶς παρεχωρήθη κατ' Αὐγουστον τὸ οἶκημα τῆς τότε Διευθύνσεως Μηχανικοῦ Ἀθηνῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου 14 εἰς τὸ Κολωνάκι²⁶.

Διὰ διαταγῆς τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν (11 Μαρτίου 1925)²⁷, ὠρίσθη ὅτι ἡ νέα Ἐπιτροπὴ θὰ συνεκροτεῖτο ὑπὸ τῶν ἀντιστρατῆγων Κωνσταντίνου Καλλάρη (1858-1940), Ἐμμανουὴλ Ζυμβρακάκη (1859-1927), Ἀναστασίου Ἀνδρ. Ἰ. Χαραλάμπη (1862-1949)²⁸, Παναγιώτου Σπηλιάδου (1865-1945)²⁹, τοῦ ὑποστρατήγου Νικολάου Μιχαλοπούλου-Ἀρκαδικοῦ (1858-1943), ὡς τακτικῶν μελῶν καὶ τοῦ ἀντιστρατήγου Κωνσταντίνου Μοσχοπούλου (1853-1942)³⁰ ὡς ἀναπληρωματικοῦ καθὼς καὶ τῶν ἀρεοπαγιτῶν Ἰωάννου Χατζησαράντου καὶ Κωνσταντίνου Κυριλλοπούλου (1873-1954), κατόπιν Προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὡς τακτικῶν καὶ τοῦ ἀρεοπαγίτου Δημητρίου Παπαχατζῆ (1865-1941) ὡς ἀναπληρωματικοῦ δικαστικοῦ μέλους. Γραμματεὺς ὠρίσθη ὁ ταγματάρχης Πεζικοῦ Νικόλαος Κοντός, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶχεν ὑπηρετήσει καὶ εἰς τὴν γραμματεῖαν τῆς προηγηθείσης Ἐπιτροπῆς Μαζαράκη. Μετὰ πενθήμερον προσετέθη ὡς ἀναπληρωματικὸν μέλος καὶ ὁ ὑποστράτηγος Κωνσταντῖνος Γουβέλης (1868-1934).

Ἐντὸς τοῦ Μαρτίου 1925 ἐξηρέθησαν δι' ἀποφάσεων τοῦ Β' Τμήματος τοῦ Ἀρείου Πάγου οἱ στρατηγοὶ Κ. Καλλάρης (Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς)³¹ καὶ Ἀναστ. Χαραλάμπης³² καὶ ἀντικατεστάθησαν ἐκ τοῦ ὑφισταμένου πίνακος διὰ τῶν παλαιῶν ἀντιστρατῆγων Κωνσταντίνου Σαπουντζάκη (1846-1931), πρώτου Ἀρχηγοῦ τῆς Ἐπιτελικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, ὡς ὠνομάζετο μέχρι τοῦ 1923 τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, καὶ Γεωργίου Μαυρογιάννη, ἐνῶ ὁ ἀν-

1986, ἐν Ἀθήναις 1994, σσ. 290-296. Πρβλ. ἐφ. Ἑστία, φ. τῆς 28^{ης} Μαρτίου 1925, σ. 3.

26. Διαταγὴ Ὑπ. Στρατιωτικῶν ὑπ' ἀριθμ. 52 τῆς 10^{ης} Αὐγούστου 1925, Ι.Α. / Δ.Ι.Σ., Φ. 337.

27. Διαταγὴ Ὑπ. Στρατιωτικῶν ὑπ' ἀριθμ. 567 τῆς 11^{ης} Μαρτίου 1925 καὶ ὁμοία ὑπ' ἀριθμ. ἀπορ. πρωτ. 6170/Γρ1α/17 Μαρτίου 1925, Ι.Α. / Δ.Ι.Σ., Φ. 337/ΙΓ/1/18/δ.

28. Βλ. Ἀν. Ἀ. Χαραλάμπη, Ἀναμνήσεις, ἐν Ἀθήναις 1947.

29. Βλ. Γεωργ. Δ. Δημακοπούλου, «Ὁ ἀντιστράτηγος Παναγιώτης Ν. Σπηλιάδης (Πύργος 1865-Ἀθῆναι 1945). Πρόμαχος τῆς Μεγάλης Ἰδέας», Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Ἔργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995), τόμ. Δ' (ἐν Ἀθήναις 1997), σσ. 69-80.

30. Βλ. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ/Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ, Συνοπτικὴ Ἱστορία τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ, Ἐν Ἀθήναις 2001, σ. 141.

31. Ἀποφ. Β' Τμήματος τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑπ' ἀριθμ. 219/1925.

32. Ἀποφ. Β' Τμήματος τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑπ' ἀριθμ. 220/1925.

Κωνσταντῖνος Μοσχόπουλος

τιστράτηγος Κωνστ. Μοσχόπουλος κατέστη τακτικὸν μέλος. Ἐντὸς τοῦ Μαΐου 1925 ἐξήρθησαν καὶ οἱ στρατηγοὶ Κ. Σαπουντζάκης³³ καὶ Γ. Μαυρογιάννης³⁴ καὶ ὁ ἀντιστράτηγος Κ. Μοσχόπουλος ἀνέλαβε τὴν προεδρίαν ὡς ἀρχαιότερος τῶν μελῶν³⁵. Ἐπίσης κατέστη τακτικὸν μέλος καὶ ὁ ὑποστράτηγος Κων. Γουβέλης. Συνεζητήθη πρὸς στιγμὴν ὁ διορισμὸς τῶν στρατηγῶν Πατρόκλου Κοντογιάννη (1862-1943) καὶ Δημητρίου Γ. Χατζηδημητρίου (1866-1944)³⁶, τελικῶς δὲ διωρίσθησαν τὴν 20^ῃ Ἰουνίου 1925 ὡς ἀναπληρωματικὰ μέλη οἱ ὑποστράτηγοι Κλεομένης Κλεομένου (1852-1937) καὶ Χρῆστος Ἀλεξ. Χατζημιχάλης (1866-1934). Ὅλοι αἱ σχετικαὶ πράξεις εἶναι ἀνέκδοτοι.

Χρόνος ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς νέας Ἐπιτροπῆς (: ἐφεξῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου) ἐθεωρήθη διὰ Διαταγῆς τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν ἀναδρομικῶς ἡ 20^ῃ Ἰουνίου 1925, ὁπότε ἐκρίθη ὅτι εἶχε συμπληρωθῇ ἡ σύνθεσις αὐτῆς³⁷. Βάσει τοῦ Ψηφίσματος αἱ ἐργασίαι ἔπρεπε νὰ περατωθοῦν τὴν

33. Ἀποφ. Β' Τμήματος τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑπ' ἀριθμ. 261/1925.

34. Ἀποφ. Β' Τμήματος τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑπ' ἀριθμ. 262/1925.

35. *Ι.Α./Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337/ΠΓ/1/18/δ/α. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη κυρίως ἀπὸ ἀξιωματικῶν ποὺ προσέκειντο πρὸς τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων καὶ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1922, πρόεδρος αὐτῆς κατέστη ὁ στρατηγὸς Μοσχόπουλος, ὁ ὁποῖος δὲν μετεῖχε τῆς ἐνεργοῦ δράσεως ἀπὸ τῆς ἀποστρατείας του τῷ 1913 καὶ συνεπῶς ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ πράγματι οὐδέτερος. Παρέμενεν ἀξιωματικὸς ἀφωσιωμένος εἰς τὴν ἐννοιαν τοῦ Στρατεύματος καὶ προφανῶς ἐπεθύμει νὰ διακριβωθοῦν αἱ πραγματικαὶ αἰτίαι τῆς ἀποτυχίας τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας.

36. Διαταγὴ Ὑπ. Στρατιωτικῶν ὑπ' ἀριθμ. 19997/2041/20 Ἰουν. 1925, *Ι.Α./Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337.

37. Διαταγὴ Ὑφυπουργοῦ Στρατιωτικῶν Κ. Ξ. Νίδερ ὑπ' ἀριθμ. 19997/20 Ἰουν. 1925, *Ι.Α./Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337. Πρὸβλ. Ἀναφορὰ Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐλέγχου Δοσιλόγων Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς τὸ Ὑπ. Στρατιωτικῶν (Δ/σιν Στρατ. Δικαιοσύνης), Ε12/13 Ἰουλίου 1925, *Ι.Α./Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337, περὶ καθορισμοῦ τῆς χρονολογίας ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς, καὶ Ἐγγράφον Ὑπ. Στρατιωτικῶν πρὸς τὴν Ἀνακριτικὴν Ἐπιτροπὴν

20^{ην} Νοεμβρίου 1925, με δυνατότητα παρατάσεως μέχρι της 20^{ης} Ιανουαρίου 1926. 'Αντ' αὐτοῦ τὸ ἔργον συνεχίσθη μέχρι της 30^{ης} Ἀπριλίου 1926³⁸.

Διὰ τὰ ὁλοκληρωθῆναι τὸ διαδικαστικὸν μέρος τῆς λειτουργίας τῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου, διηρύνθη διὰ Νομοθετικοῦ Διατάγματος τῆς 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1925 ἡ σύνθεσις αὐτῆς διὰ τριῶν προσέτι μελῶν ἐξ ἀνωτάτων ἀξιωματικῶν μετασχόντων τῶν ἐπιχειρήσεων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ³⁹. Οὕτω προσετέθησαν ὡς τακτικὰ μέλη οἱ ἀντιστράτηγοι Κωνσταντῖνος Μηλιώτης-Κομνηνὸς (1854-1941) καὶ Δημήτριος Ἰωάννου (1861-1927) καὶ ὁ ὑποστράτηγος Ἰάκωβος Νεγρεπόντης (1864-1938). "Απαντες εἶχον ὑπηρετήσῃ κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (1919-1920) καὶ ἀκολούθως εἶχον ἀπομακρυνθῆναι τοῦ Στρατεύματος. Ὅπως δὴποτε ὅλοι ἀνῆκον εἰς τὴν παράταξιν τῶν Φιλελευθέρων.

Πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Μοσχοπούλου διεβιβάσθησαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ὅπου ἀπέκριντο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1924, τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐπιτροπῆς Μαζαράκη, καθὼς καὶ ὅλαι αἱ ἐκκρεμεῖς δικογραφίαι ἀπὸ τὰ στρατοδικεῖα καὶ τὰ Σώματα Στρατοῦ. Συνολικῶς εἰς τὰ γραφεῖα τῆς συνεκεντρώθη τεράστιος ὄγκος ἐγγράφων, ὁ ὅποιος καὶ ἐξητάσθη ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς, συνετάγη δὲ καὶ Πίναξ ἐμφαίνων τὰ σημεῖα τῶν ἐκθέσεων πεπραγμένων ἄτινα δεόν νὰ διαλεγκανθοῦν⁴⁰. Ὁ Πίναξ αὐτὸς ἀνεφέρετο εἰς σημεῖα τῆς Ἐκθέσεως Μαζαράκη (συνολικῶς 33 σημεῖα), τῆς ἐκθέσεως τοῦ στρατηγοῦ Νικ. Τρικούπη (8 σημεῖα)⁴¹, ἐκείνης τοῦ στρατηγοῦ Δημ. Δημαρᾶ (5 σημεῖα)⁴² καὶ τέλος ἐκείνης τοῦ Νικ. Πλαστήρα (φέρεται ὡς συνταγματάρχης εἰς τὸ σχετικὸν ἔγγραφο, προφανῶς διότι σημειοῦται ὁ βαθμὸς τὸν ὅποιον

ἀρ. πρωτ. ἐμπ. 11728/243 τῆς 27^{ης} Ἰουλ. 1925 (αὐτόθι), ὅτι ἔδει νὰ θεωρηθῇ ὡς συγκροτηθεῖσα ἀπὸ 20 Ἰουνίου 1925, ὅτε διὰ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 19997/20 Ἰουν. 1926 Διαταγῆς συνεπληρώθη τὸ προσωπικὸν αὐτῆς.

38. Ἀπόφασις Ὑπ. Στρατιωτικῶν, ὑπ' ἀριθμ. 33712/30 Μαρτίου 1926, *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337.

39. Νομοθ. Διάταγμα τῆς 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1925 περὶ αὐξήσεως τῶν μελῶν τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς ἔρευναν τῆς εὐθύνης τῶν Διοικητῶν Στρατ. Μονάδων κατὰ τὴν ὑποχώρησιν τῆς Μ. Ἀσίας, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 247 (11 Σεπτ. 1925), σ. 1622.

40. *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337.

41. Βλ. Ἐκθεσιν Νικ. Τρικούπη, ἐφ. Ἔθνος, φ. τῆς 24^{ης} καὶ 25^{ης} Ἰουνίου 1924 καὶ *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*, Φ. 261/Β.

42. Βλ. Ἐκθεσιν Δημ. Δημαρᾶ, ἐφ. Καθημερινή, φ. τῆς 25^{ης} Ἰουνίου 1924 καὶ *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*, Φ. 261/Β.

έφερε κατὰ τὸ 1922 [13 σημεία]⁴³). Ὁ ὅλος τόνος τοῦ ἐν λόγῳ Πίνακος μαρτυρεῖ τὴν πολιτικὴν μεταβολὴν ἣ ὁποία εἶχε πλέον σημειωθῇ, καθὼς ἐξετάζονται ἰσοτίμως πρὸς τὴν *Ἐκθεσιν Μαζαράκη* αἱ *Ἐκθέσεις-μαρτυρικαὶ καταθέσεις* τῶν ἀπομακρυνθέντων ἐκ τοῦ στρατεύματος στρατηγῶν Τρικούπη καὶ Δημαρᾶ.

Ὁ τόνος τῶν ἐρωτημάτων-σημείων πρὸς διαλεύκανσιν τῆς *Ἐκθέσεως Πλαστήρα* εἶναι συγκριτικῶς ὀξὺς καὶ μαρτυρεῖ διάθεσιν κριτικῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ τέως *Ἀρχηγοῦ* τῆς *Ἐπαναστάσεως*, ὁ ρόλος τοῦ ὁποίου ἡμφεσβητεῖτο πλέον ἐμφανῶς καὶ ἐντόνως. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἐκ τινων σημείων πρὸς διαλεύκανσιν ἐκ τῶν λοιπῶν προμνημονευθεῖσων *Ἐκθέσεων*. Ἐπὶ πολλῶν σημείων, τέλος, ἐπεσημειοῦτο καὶ ποῖοι μάρτυρες ἔπρεπε νὰ κληθοῦν πρὸς ἐξέτασιν.

Πρὸς ἐξήγησιν καὶ συμπλήρωσιν ἐκλήθησαν νὰ καταθέσουν ὡς μάρτυρες οἱ ἐπιζῶντες ἐκ τῶν συντακτῶν τῶν ἐν λόγῳ *Ἐκθέσεων*, πολλοὶ τῶν ὁποίων εἶχον δημοσιοποιηθῇ διὰ τοῦ ἡμερησίου Τύπου κατὰ τὸ 1924. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ ποὺ ἐζήτησαν αὐτοβούλως νὰ ἐξετασθοῦν διὰ τὰ γεγονότα τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ *Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ* ἐκ τῆς *Μικρᾶς Ἀσίας*. Ἡ αἴτησις τῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν νὰ ἐξετασθοῦν ὡς μάρτυρες εἰς βάρος τῶν διοικητῶν τῶν ἀπετέλεσεν ἀντιπειθαρχικὸν φαινόμενον, ὅχι ἐκπληκτικὸν διὰ τὴν περίοδον, δῆθεν συνδεόμενον πρὸς τὴν αἴσθησιν ὅτι παρείχετο τοιοῦτοτρόπως ἡ εὐκαιρία ταχείας διακρίσεως καὶ ἀναδείξεως εἰς στρατὸν ὅπου ἡ αἴσθησις τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς τάξεως εἶχε χαθῇ. Ἡ παροχὴ τῆς σχετικῆς δυνατότητος συνετέλεσεν εἰς τὴν περαιτέρω διάλυσιν.

Κατὰ τὴν ἀναζήτησιν εὐθυνῶν, ἐζητάσθησαν ἐπίσης αἱ διαταγαὶ τοῦ ἐν Σμύρνῃ Γενικοῦ Στρατηγείου περὶ διαλύσεως τόσον τοῦ Βορείου ὅσον καὶ τοῦ Νοτίου –καὶ πλέον ἐπιμέχου– Συγκροτήματος. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ σκληρότεραι κρίσεις προῆλθον ἀπὸ τοὺς ἀνωτάτους ἀξιωματικούς ποὺ εἶχον συμμετάσχει τῆς πρώτης φάσεως τῶν ἐπιχειρήσεων, ὡς π.χ. ὁ *Ἰάκ. Νεγρεπόντης*⁴⁴, ὁ ὁποῖος ἐξεφράσθη μετὰ πολλῆς σκληρότητος καὶ κατὰ τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ (1923) ἀποθανόντος γηραιοῦ ἀλλὰ γενναίου ὑποστρατήγου *Ἀθαν. Φράγκου*⁴⁵, *Διοικητοῦ* τῆς 1^{ης} *Μεραρχίας*. Ἀντιθέτως ὁ *Κ. Μοσχόπουλος*

43. Βλ. *Ἐκθεσιν Νικ. Πλαστήρα*, ἐφ. *Ἐλεύθερος Λόγος*, φ. τῆς 26^{ης} Ἰουνίου 1924.

44. *Ι.Α. / Δ.Ι.Σ.*, Φ. 337.

45. Βλ. περὶ αὐτοῦ, πέρα τῶν γενικῶν πληροφοριῶν ποὺ περιλαμβάνονται εἰς τὰς γενικωτέρας ἐξιστορήσεις τῆς *Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας*, καὶ *Φράγκου Δ. Φράγκου*, *Ὁ στρατηγὸς Ἀθανάσιος Φράγκου καὶ ἡ 1^η Μεραρχία τῶν Θεσσαλῶν*, ἐν Ἀθήναις 1997.

ἐφάνη περισσότερον συγκερατμένους. Τελικῶς συνετάγη καὶ Πίναξ ἐμφαίνων τὰ ὀνόματα τῶν κατηγορηθέντων ὡς δοσιλόγων κατὰ τὴν κατάρρευσιν (Αὐγουστος 1922)⁴⁶.

Δ'

Τὰ παράλληλα πολιτικά γεγονότα

Ἐνῶ συνεχίζοντο αἱ ἐργασίαι τῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου, τὰ πολιτικὰ γεγονότα ἐλάμβαναν ἰδιαίτεράν ἐπιτάχυνσιν. Κατὰ τὴν 25^{ην} Ἰουνίου 1925, δηλαδὴ πρὶν ἢ ἀρχίσουν αἱ πραγματικαὶ ἐργασίαι τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐξεδηλώθη μετ' ἐπιτυχίας τὸ Κίνημα τοῦ ὑποστρατήγου Θεοδώρου Παγκάλου⁴⁷, ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀνάληψις τῆς διακυβερνήσεως τῆς Χώρας καὶ ἡ διάλυσις τῆς Δ' Συντακτικῆς Συνελεύσεως⁴⁸. Ὁ Θ. Πάγκαλος εἶχεν, ὡς γνωστόν, διατελέσει Ἐπιτελάρχης τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς Ἐκστρατείας ὑπὸ τὸν ἀντιστράτηγον Λεωνίδα Παρασκευόπουλον καὶ εἶχε παρამείνει ἐκτὸς στρατεύματος ἀπὸ τῆς 20^{ης} Νοεμβρίου 1920. Κατὰ τὸ 1922 εἶχεν ἀναλάβει αὐτοβούλως τὴν ἡγεσίαν τῆς Ἐπαναστάσεως ἐν Ἀθήναις. Τελικῶς ὅμως ἠναγκάσθη νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν πίεσιν τῶν γεγονότων καὶ τὴν δύναμιν τῶν στρατιωτικῶν μονάδων ποὺ ἐφθασαν ἐκ Χίου καὶ Λέσβου ὑπὸ τὸν Πλαστήραν καὶ τὸν Γονατῆν καὶ νὰ διαδραματίσῃ ἔμμεσον ρόλον κατὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστώτος ἐν Ἀθήναις καὶ ὡς πρὸς τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Δίκην τῶν Ἑξ. Διωρίσθη Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν εἰς τὴν Κυβέρνησιν Στυλιανοῦ Γονατᾶ κατὰ τὴν 14^{ην} Νοεμβρίου 1922. Κατὰ τὴν 12^{ην} Δεκεμβρίου 1922, ἐκλήθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ ὑπουργικὰ καθήκοντα καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ Στρατοῦ ἐν Θράκῃ⁴⁹. Ἐντὸς ἐλαχίστου διαστήματος ἀνασυνεκρότησε τὰς ἐλληνικὰς δυνάμεις εἰς ἀπολύτως ἀξιόμαχον στρατὸν ἐξ ἐννέα μεραρχιῶν μὲ ὑψηλὸν ἡθι-

46. Ι.Α. / Δ.Ι.Σ., Φ. 337.

47. Ἀρχεῖον Θεοδώρου Παγκάλου, τόμ. Β': 1925-1952, ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 13-35. Πρβλ. Γρηγ. Δαφνῆρ, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο Πολέμων, 1923-1940*, Α': *Ὁ Βενιζελισμὸς κυβερνᾷ*, ἐν Ἀθήναις 1955, σσ. 276-295.

48. Διάγγελμα Θ. Παγκάλου, Προέδρου Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, 29 Σεπτεμβρίου 1925 καὶ Προεδρ. Διάταγμα τῆς 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1925, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 275 (30 Σεπτ. 1925), σσ. 1817-1818.

49. Παραίτησις Θ. Παγκάλου, Βασ. Διάταγμα τῆς 12^{ης} Δεκεμβρίου 1922, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 267 (13 Δεκ. 1922), σ. 1605. Ταυτοχρόνως ἐθεσπίσθη ἡ νέα καὶ ἐιδικὴ θέσις τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Στρατοῦ, Βασ. Διάταγμα τῆς 13^{ης} Δεκεμβρίου

κόν καὶ ἔντονον «ρεβανσιστικόν» πνεῦμα (ἀνακατάληψις τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης). Ἐπρόκειτο διὰ τὸν γνωστὸν Στρατὸν τοῦ Ἑβρου, ὁ ὁποῖος καὶ ἀπετέλεσε τὸ καίριον ἐπιχείρημα τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου εἰς τὴν Λωζάννην. Δὲν ἐπετράπη ὁμως εἰς τὸν Θ. Πάγκαλον ἡ πραγματοποίησις τοῦ σχεδίου του, καίτοι εὐχεροῦς καὶ σκοπίμου ἐθνικῶς καὶ στρατιωτικῶς⁵⁰.

Κατὰ τὴν 25^{ην} Ὀκτωβρίου 1925 ὁ ἐν τῷ μεταξὺ προαχθεὶς εἰς ἀντιστράτηγον ἤδη δὲ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Θ. Πάγκαλος, ἐνεργῶν βάσει πληροφοριῶν κατὰ τὰς ὁποίας ὁ Νικόλαος Πλαστήρας προπαρεσκευάζε κίνημα, ἐπέτυχε τὴν σύλληψιν τοῦ τέως συνεπαναστάτου του καὶ τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἐκτὸς ἐλληνικοῦ ἐδάφους διὰ τῆς βιαίας μεταφορᾶς του ἐπὶ τοῦ ἀντιτορπιλικοῦ «Λέων» εἰς Ἱταλίαν⁵¹. Ἰσως ἦτο ἡ ἀπάντησις τοῦ Θ. Παγκάλου εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν ἀνακαταλήψεως τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης.

Ε΄

Ἡ Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου

Ἡ Ἐπιτροπὴ Μοσχοπούλου συνέχισε τὰς ἐργασίας της καὶ τὴν διερεῦνησιν τῶν γεγονότων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, εἶχε δοθῇ παράτασις τῶν ἐργασιῶν της μέχρι τῆς 30^{ης} Ἀπριλίου 1926, κατὰ τὴν ὁποίαν συνετάγη τὸ τελευταῖον πρακτικόν της. Ὀλίγας ἡμέρας ἐνωρίτερον συνετάγη καὶ τὸ Πρόρισμα τῶν ἐργασιῶν της ὑπὸ τοῦ Προέδρου της, Κωνσταντίνου Μοσχοπούλου, ὑπὸ τὸν τίτλον: **Ἐκθεσις τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν Δοσιλόγων ἀντιστρατήγων Κ. Μοσχοπούλου, ἀφορῶσα τὰ αἷτια τῆς καταστροφῆς τοῦ Στρατοῦ καὶ τῆς ἡττῆς αὐτοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ.** Τὸ κείμενον τοῦτο ὑπεβλήθη κατὰ τὴν 19^{ην} Ἀπριλίου 1926 εἰς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν Θ. Πάγκαλον καὶ παρελήφθη ὑπὸ τοῦ Ὑφυπουργοῦ, ἀντιστρατήγου Κωνστ. Ξ. Νίδερ, παραμένει δὲ μέχρι σήμερον **ἀνέκδοτον**. Τὰ συμπεράσματα ἀνεφέροντο κυρίως εἰς σφάλματα διοικήσεως καὶ ἐκτιμήσεως καταστάσεως. Ἦσαν γενικά. Τὸ κύριον βάρος εὐθυνῶν ἐπερρίφθη εἰς τὸν ἐπὶ βραχὺν χρόνον τελευταῖον Ἀρχιστράτηγον, ἀντιστράτηγον Γεώργιον Χατζηανέστην, ἐκτελεσθέν-

1922 (αὐτόθι, φ. Α΄ 269 [14 Δεκ. 1922], σ. 1618), ἡ ὁποία καὶ τοῦ ἀνετέθη. Πρβλ. Ἀρχεῖον Θεοδώρου Παγκάλου, τόμ. Α΄: 1918-1925, ἐν Ἀθήναις 1973, σσ. 178-203.

50. Βλ. Γρ. Δαφνῆ, *ἐνθ' ἄνωγ.*, σσ. 49-54.

51. *Αὐτόθι*, σσ. 301-302. Πρβλ. *ἐφ. Ἑστία*, φ. τῆς 25^{ης} Ὀκτωβρίου 1925, σ. 4 καὶ φ. τῆς 26^{ης} Ὀκτωβρίου 1925, σ. 4.

τα κατὰ τὴν 15^{ην} Νοεμβρίου 1922, καὶ τὸν Διοικητὴν τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ, ὑποστράτηγον Νικόλαον Τρικούπην, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποστρατευθῇ ἀπὸ τοῦ 1924⁵².

Ἀνακοινώνω ἐδῶ τὰ συμπεράσματα τῆς Ἐκθέσεως Μοσχοπούλου. Κατ' αὐτά, τὴν διάλυσιν τοῦ Μετώπου ἐπέφερον τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

1^{ον}. Ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ στρατεύματος παρὰ τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Στρατοῦ καὶ ἡ διοικήσεις αὐτοῦ ἐξ ἀποστάσεως 450 χιλιομέτρων⁵³.

2^{ον}. Ἡ ἀφαίρεσις ἐκ μέρους τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Στρατοῦ πάσης πρωτοβουλίας ἀπὸ τοὺς Διοικητὰς τῶν Σωμάτων Στρατοῦ καὶ ὑπαγωγὴ αὐτῶν ἐπὶ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἐξ ἀποστάσεως 450 χιλιομέτρων.

3^{ον}. Ἡ ἀπειθαρχία τοῦ Στρατεύματος καὶ ἡ ἀπροθυμία πρὸς πόλεμον τοῦ πλείστου μέρους τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὀπλιτῶν μὲ τὴν πεποιθήσιν ὅτι πᾶσα εἰς τὸ μέλλον θυσία ἐκ μέρους τοῦ Στρατεύματος γίνεται ἐπὶ ματαίῳ διὰ τοὺς ἄνω ἐκτεθέντας λόγους.

4^{ον}. Ἡ ἀποκοπὴ τοῦ στρατηγοῦ Φράγκου ἀπὸ τοῦ Α' Σ. Σ. καὶ ἡ ἐγκατάλειψις ἀμαχητὶ τοῦ Τουλῶ Μπουνάο.

5ον. Ἡ μὴ χρησιμοποίησις ἐν καιρῷ τοῦ Γ' Σ.Σ. ἐκ μέρους τοῦ Ἀρχιστρατήγου καὶ ἡ ἀβουλία καὶ ἀνεπάρκεια τοῦ Διοικητοῦ αὐτοῦ [δὴλ. τοῦ ὑποστρατήγου Πέτρου Σουμίλα], παραμείναντος ἀπὸ τῆς 13^{ης}-23^{ης} [Αὐγούστου 1922] σχεδὸν ἐν ἀδρανεΐα.

6ον. Ἡ μὴ χρησιμοποίησις τῆς Μεραρχίας Ἰππικοῦ ἐκ μέρους τῆς Στρατιᾶς, καίτοι ὁ Διοικητὴς αὐτῆς [ὑποστράτηγος Ἀνδρ. Καλλίνσκη] ἐπανειλημμένως ἐζήτησε δι' ἀναφορῶν του ὅπως συγκεντρωθῇ καὶ ἐνεργήσῃ καταλλήλως ἔναντι τοῦ ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ.

7ον. Διότι τὴν παραμονὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐκφυλοφόρουσαν πρωτόκολλα ἐπαναστατικά⁵⁴.

52. Ὁ Νικ. Τρικούπης προσέφερε τὴν ἰδικήν του ἐκδοχὴν περὶ τῶν γεγονότων τοῦ 1922 εἰς τὰ βιβλία του *Διοικήσεις Μεγάλων Μονάδων ἐν πολέμῳ, 1918-1922*, ἐν Ἀθήναις 1935 καὶ *Ἀναμνήσεις ἐπεισοδίων καὶ γεγονότων ἐκ τῶν πολέμων μας (Μάρτιος 1897 – Μικρὰ Ἀσία – Αὐγούστου 1922)*, ἐν Ἀθήναις 1952.

53. Βλ. Ἀλεξ. Ἀλεξ. Πάλλη, *Greece's Anatolian venture – and after. A survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)*, ἐν Λονδίνῳ 1937. Πρβλ. ἀντιστρατήγου Γ. Σπυρίδωνος, *Πόλεμος καὶ Ἐλευθερία. Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία ὅπως τὴν εἶδα*, ἐν Ἀθήναις 1957. Ὁ στρατηγὸς Γ. Σπυρίδωνος εἶχε διατελέσει Διευθυντὴς τοῦ IV Γραφείου (Ἐφοδιασμοὶ-Μεταφοραὶ) τοῦ Ἐπιτελείου τῆς Στρατιᾶς.

54. Ὑπάρχουν τοιαῦτα καὶ ἐκ τουρκικῆς πηγῆς. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῇται ἡ

8ον. Διότι μετὰ τὰς ἀποτυχούσας ἐπιχειρήσεις τὸν Μάρτιον, Ἰούνιον, Ἰούλιον [1921] καὶ μετὰ τὴν ἄστοχον ἐπιχείρησιν τοῦ Σαγγαρίου, ὁ Ἑλλ. Στρατὸς ἀπώλεσε τὸ ἠθικόν του, εἰς τὰς φυσιογνωμίας δὲ τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὀπλιτῶν εὐκόλως ἀνεγίνωσκέ τις τὸν πόθον τῆς εἰρήνης.

9ον. Διότι τὸ Ἑλλ. Στράτευμα μετὰ τὴν ἀποτυχούσαν ἐκστρατείαν τοῦ Σαγγαρίου δὲν συνεπτόχθη ἀμυντικῶς εἰς τὴν χαραχθεῖσαν γραμμὴν παρὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν.

Ὅλα βεβαίως εἶναι ἱστορικῶς συζητήσιμα.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Μοσχοπούλου δὲν εἶχε δικαίωμα κριτικῆς τῆς πρὸ τοῦ Νοεμβρίου 1920 περιόδου, καίτοι ἡ στρατιωτικὴ δρᾶσις καὶ οἱ σχεδιασμοὶ ἐξελίξεως τῶν ἐπιχειρήσεων ἐτέλουν ἐν συνεχείᾳ. Ἡ κατὰ χρόνον πολιτικὴ διαίρεσις τῶν ἐπιχειρήσεων εἶναι πρωτότυπος. Σημειωτέον ὅτι ὁ Διευθυντὴς τοῦ Γραφείου Ἐπιχειρήσεων τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου (III Ἐπιτελικοῦ Γραφείου), συνταγματάρχης Μηχανικοῦ Πτολεμαῖος Σαρρηγιάννης (1881-1958), διετηρήθη εἰς τὴν θέσιν του ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1919 καὶ μετὰ τὸν Νοέμβριον 1920 μέχρι τέλους Μαΐου 1922. Τὸν διεδέχθη ὁ συνταγματάρχης Μιχαὴλ Πάσσαρης (1881-1945), ἐπίσης ἐκ τῶν μαρτύρων κατηγορίας τῶν Ἑξ, ἀλλὰ μάρτυς κατηγορίας καὶ ἐνώπιον τῶν Ἐπιτροπῶν Μαζαράκη καὶ Μοσχοπούλου.

Τὸ κείμενον αὐτὸ δὲν ἀπέδωκεν εὐθύναν εἰς ἐν ζωῇ ἢ ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικοὺς ἡγῆτορας. Ἡ Ἐπιτροπὴ Μοσχοπούλου διελύθη καὶ τὸ ἀρχεῖον της κατετέθη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν, ὅπου καὶ παρέμεινεν⁵⁵.

Εἰκάζομεν ὅτι ἐκτὸς τῆς ὡς ἄνω Ἐκθέσεως, ἡ Ἐπιτροπὴ Μοσχοπούλου ὑπέβαλε πρὸς τὴν Κυβέρνησιν καὶ τὰς προβλεφθεῖσας ὑπὸ τοῦ ἰδρυτικοῦ της Ψήφισματος εἰδικὰς παραπεμπτικὰς Ἐκθέσεις-Πορίσματα περὶ τῶν κριθέν-

δραστηριότης τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει «Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης» ἐκ τῶν Sir John Σταυρίδη, Γ. Τζιώτη, Δ. Ἰ. Ἰασωνίδη, Π. Μπεκέ, Α. Καζανόβα καὶ Ἀ. Ἀντύπα. Βλ. καὶ τὸ φυλλάδιον πολιτικῆς πολεμικῆς: *Ἡ Ἐπανάστασις καὶ ὁ ἄνθρωπός της. Ἡ βενιζελικὴ προπαγάνδα ἐν τῷ μετώπῳ πρὸς κατάρρευσιν αὐτοῦ καὶ προπαρασκευὴν τῆς Ἐπαναστάσεως*. Ἐκδοσις Λέσχης Ἀλεξανδρείας, 1923.

55. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἀρχιστρατήγου Γ. Χατζηανέστη εἶχεν ἤδη δοθῇ κατὰ τὴν ἀπολογίαν του ἐνώπιον τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου. Ὅπωςδὴποτε ἡ Ἔδρα τοῦ Στρατηγείου τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἀπετέλει «πρωτοτυπία» τοῦ Γ. Χατζηανέστη οὔτε τὰ Γενικὰ Στρατηγεῖα ἐγκαθίστανται εἰς τὴν γραμμὴν τῶν προφυλακῶν. Ὅφειλουν νὰ ἔχουν γενικὴν ἐποπτείαν τοῦ ὅλου Μετώπου. Ἐτι δὲ λεκτέον ὅτι αἱ γενικωτέρας φύσεως ἐνέργειαι τοῦ Στρατοῦ ἀποφασίζονται ὑπὸ τῆς Πολιτικῆς Ἡγεσίας. Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν παράγρ. 1.

των ως «δοσιλόγων» αξιωματικών, αἱ ὁποῖαι κανονικῶς θὰ ἔπρεπε νὰ διαβιβασθοῦν εἰς τὸν Ἐπίτροπον τοῦ Στρατοδικείου ἢ νὰ ὀδηγήσουν –πάντοτε κατὰ τὰς προβλέψεις τοῦ Ψήφισματος– εἰς ἀποστρατείας καὶ ἀποτάξεις. Πάντως τὸ σχετικὸν ὕλικόν συνεκεντρώθη καὶ διευτυπώθησαν συμπεράσματα ἐξ ὅσων προκύπτουν ἀπὸ βιβλιογραφικὰς πληροφορίας καὶ ρητὰς ἀναφορὰς ἀποσπασμάτων ὑπὸ ἀξιοπίστων συγγραφέων ὡς οἱ στρατηγοὶ **Ἰωάννης Κωνσταντίνου** (1874-1939)⁵⁶ καὶ **Παναγιώτης Παναγιᾶκος** (1885-1962)⁵⁷, καλῶς γνωρίζοντες τόσον τὸ ἔργον τῆς Ἐπιτροπῆς *Μοσχοπούλου* ὅσον καὶ τοὺς κριθέντας. Σήμερον τὸ σχετικὸν ὕλικόν λανθάνει ἢ ἴσως ἔχει ἐξαφανισθῇ ἕκτοτε διὰ τὴν ἀποφευχθῆ σκοπίμως ἢ κρίσις τῆς Ἱστορίας.

ζ'

Ἀποκατάστασις καὶ λήθη

Παρὰ τὴν ἀρχικὴν πρόθεσιν τῶν συντακτῶν τοῦ Ψήφισματος κατὰ τὸ 1925 δὲν ὑπῆρξαν ἀπομακρύνσεις ἐκ τοῦ στρατεύματος ἕνεκα τῶν πορισμάτων τῆς Ἐπιτροπῆς *Μοσχοπούλου*. Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν 20^{ῃν} Δεκεμβρίου 1926, ἐπὶ τῆς νέας «Οἴκουμενικῆς Κυβερνήσεως» Ἀλεξ. Ζαῖμη ἐξεδόθη Ψήφισμα τῆς Βουλῆς περὶ ἐπαναφορᾶς εἰς τὴν ἐνέργειαν ἀπομακρυνθέντων αξιωματικῶν⁵⁸, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐπανῆλθον πολλοὶ αξιωματικοί, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἐκ τῶν θεωρηθέντων ὡς δοσιλόγων στρατηγοὶ Νικόλαος Τρικoupης, Κίμων Διγενῆς, Περικλῆς Καλλιδόπουλος (1872-1950) καὶ Μιλτιάδης Καῖμπαλῆς (1869-1943). Τὰ πολιτικὰ πράγματα ἐπέβαλον λήθην καὶ ὁμόνοιαν.

Ὑπῆρχον ὅμως ἀκόμη ἀδιάλλακτοι πού ἐπανεφέρον τὸ ζήτημα εἰς συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς καθ' ὅλην τὴν τετραετίαν 1928-1932, ἀλλὰ καὶ μέχρι τοῦ 1935. Τὸ ἐρώτημα ἦτο στερεότυπον: Διατί δὲν ὑπῆρξαν διώξεις καὶ ἀποστρατεῖαι τῶν ἐνόχων τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς; Τὸ ἐρώτημα ἀπέκτα ἔντασιν ὁσάκις διεπιστοῦτο μὲ μεγαλυτέραν πικρίαν ἢ δεινὴν κατάστασις τοῦ Στρατοῦ, ὡς π.χ. μὲ τὸ περίφημον Πρακτικὸν τοῦ Ἀνωτάτου Στρατιωτικοῦ Συμβουλίου (προεδρεύων ἀντιπρόεδρος ὁ ἀντιστράτηγος Ἀλ. Ὁθω-

56. Βλ. Ἰ. Κωνσταντίνου, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1922*, ἐν Ἀθήναις 1934.

57. Βλ. Παν. Παναγιᾶκου, *Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Δεκαετίας 1912-1922*, ἐν Ἀθήναις 1961. Ὁ στρατηγὸς Παναγιᾶκος ἀνεκλήθη κατὰ τὸν Πόλεμον τοῦ 1940-41 καὶ προσέφερον ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας.

58. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 440 (27 Δεκ. 1926), σσ. 3463-3464.

ναῖος) τῆς 14^{ης} Δεκεμβρίου 1932, περὶ σοβαρωτάτων ἀδυναμιῶν τοῦ Στρατοῦ ὅπως ἀνταποκριθῇ εἰς οἰανδήποτε πολεμικὴν σύγκρουσιν⁵⁹.

Σημειωτέον ἰδιαιτέρως ὅτι μεταξὺ τῶν κριθέντων ὡς δοσιλόγων ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου περιελαμβάνοντο καὶ πρωταγωνισταὶ τῆς μετὰ τὸ 1922 πολιτικῆς καὶ πολιτειακῆς ζωῆς τῆς Χώρας, μὲ καταπληκτικὰς εἰς βάρος των Ἐκθέσεις, συνταχθεῖσας μετὰ τὰς πολιτικὰς ἐκκαθαρίσεις τοῦ Στρατεύματος κατὰ τὸ 1922 καὶ τὸ 1923⁶⁰.

Ζ'

Αἱ κρίσεις περὶ τῶν προσώπων

Δὲν θὰ ἀναφερθῶ εἰς κρίσεις ἄλλας ἀπὸ τὸν ὄγκον τοῦ ἀνεκδότου ὕλικου ποὺ ἐμελέτησα. Θὰ ἀρκεσθῶ εἰς τὰ περιληφθέντα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ἀνήκοντος εἰς τοὺς Φιλελευθέρους ἀντιστρατήγου **Ἰωάννου Κωνσταντίνου**, ὑπηρετήσαντος ἀνελλιπῶς εἰς τὸ Στράτευμα εἰς τὸ Μακεδονικὸν Μέτωπον, τὴν Ἐκστρατείαν τῆς Οὐκρανίας καί, μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ συνταγματάρχου, συνεχῶς εἰς τὸ Μικρασιατικὸν Μέτωπον, εἰς τὴν Ἀνεξάρτητον Μεραρχίαν, ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Πεζικοῦ Δημήτριον Θεοτόκην (1874-1923)⁶¹. Τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον: **Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ κατὰ τὸν Αὐγούστου τοῦ 1922** ἐκυκλοφορήθη ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 1934, ἐν ὅσῳ ἔζων οἱ περισσότεροι πρωταγωνισταὶ τῶν γεγονότων ποὺ περιεγράφοντο ἐν αὐτῷ. Δὲν σφίζονται πολλὰ ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Ὁ Ἰ. Κωνσταντίνου ἀπεβίωσε κατὰ τὸ 1939. Ὑπῆρχε καιρὸς δι' ἀπαντήσεις πρὸς αὐτόν, ποὺ ὅμως δὲν ἐδόθησαν.

Περὶ τοῦ Ν. Πλαστήρα ὁ Ἰωάννης Κωνσταντίνου, συναπόφοιτος μετ' αὐτοῦ ἐκ τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς Ὑπαξιωματικῶν, γράφει εἰς τὴν σελίδα 167:

59. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Ἡ πρὸς πόλεμον προπαρασκευὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, 1923-1940*, ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 21, 143-146. Πρβλ. τὴν ἀπόρρητον Ἐκθεσιν τῶν Ἀρχηγῶν τῶν Γενικῶν Ἐπιτελείων Στρατοῦ, Ναυτικοῦ καὶ Ἀεροπορίας, «Γενικὴ περιληπτικὴ ἀνασκόπησις τῆς στρατηγικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος ἐν περιπτώσει ἀγγλοϊταλικοῦ πολέμου», 8 Ὀκτωβρίου 1935, ἐν Ἰ. Μεταξῆ, *Τὸ προσωπικὸν τοῦ Ἡμερολόγιου*, τόμ. 4: 1933-1941. *Ἡ Τετάρτη Αὐγούστου. Ὁ Πόλεμος 1940-1941*, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 615-620.

60. Ἀναφερόμεθα βεβαίως εἰς τοὺς πρωταγωνιστὰς ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 περὶ τῶν ὁποίων αἱ μαρτυρικαὶ καταθέσεις εἰς τὰς δύο Ἀνακριτικὰς Ἐπιτροπὰς ὑπῆρξαν ἐξόχως ἐπιβαρυντικαί.

61. Βλ. Ἰ. Κωνσταντίνου, *Ἡ δροαῖσις τῆς Ἀνεξαρτήτου Μεραρχίας κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφὴν τοῦ 1922*, ἐν Ἀθήναις 1933. Ἐκδόσις φωτοαναστατικὴ καὶ ἐν ἀνατυπώσει, ἐν Ἀθήναις 2002, Ἐλεύθερη Σκέψις.

Ἀμφότεραι αἱ Ἐκθέσεις τῶν στρατηγῶν Μαζαράκη, Μοσχοπούλου καὶ τοῦ πρώην Μεράρχου του στρατηγοῦ Νεγρεπόντη (: μέλους τῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου), τὸν χαρακτηρίζουν μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα. Καὶ ζῇ καὶ κινεῖται ἐλευθέρως τόσο ἀντὸς ὅσον καὶ οἱ λοιποὶ ὁμοιοπαθεῖς του συνάδελφοι διακριθέντες ἐν τῇ φυγῇ καὶ αἰχμαλωσία, ἐλέω Παγκάλου ὅστις ἐσταμάτησε τὸ ἔργον τῆς Ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου. Ἄλλος συνταγματάρχης εἰς τὴν θέσιν του, ἐκτελῶν ἀπλῶς τὸ καθήκον του καὶ ἔχων στοιχειώδη εὐθιξίαν, δὲν θὰ ἐδίσταζε ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴν δικαιοσύνην τῆς Πατρίδος του καὶ μὲ τὸ θάρρος τῆς εὐθύνης καὶ τὴν παρηρσίαν ἣ ὁποία πρέπει νὰ διακρίνῃ τὸν ἀξιωματικόν, θὰ ξεκαθάριζε τὴν θέσιν του καὶ τὴν τῶν συναδέλφων του, ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐτράπησαν εἰς ἐπαίσχυντον φυγὴν καὶ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἡχμαλωτίσθησαν καθ' ὅμοιον τρόπον.

Ἀνάλογοι σκληραὶ κρίσεις, ἄσχετοι πρὸς πολιτικὰς ἀντιθέσεις, ἀπὸ τὸν ἴδιον κριτὴν ἀναγράφονται διὰ τοὺς Στ. Γονατᾶν⁶², Βασ. Κουρουσόπουλον (1878-1929), Διοικητὴν τῆς VII Μεραρχίας⁶³, καὶ Περ. Καλλιδόπουλον, Διοικητὴν τῆς XII Μεραρχίας⁶⁴. Ὁ στρατηγὸς Ἰ. Κωνσταντίνου ἐξέφερεν αὐστηρὰς κρίσεις καὶ περὶ τοῦ στρατηγοῦ Νικ. Τρικούπη, Διοικητοῦ τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ⁶⁵, καὶ τῶν στρατηγῶν Κίμωνος Διγενῆ⁶⁶ καὶ Δημ. Δημαρᾶ⁶⁷, Διοικητῶν τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ καὶ τῆς IV Μεραρχίας ἀντιστοίχως, ἐνῶ ἐξῆρε ἰδιαιτέρως τὴν δρᾶσιν τοῦ στρατηγοῦ Ἀθ. Φράγκου, Διοικητοῦ τῆς I Μεραρχίας⁶⁸, κυρίως διὰ τὴν ἐπιτυχίαν του νὰ διασώσῃ τὰ τμήματά της κατὰ τὴν ὑποχώρησιν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν μεταφορὰν τῶν ἀνδρῶν των μετὰ τῶν αἰχμαλῶτων καὶ τῶν τραυματιῶν καθὼς καὶ ἀμάχου πληθυσμοῦ, ὡς προσφύγων, εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐπεσήμανε πάντως τὸν εἰς δεδομένην στιγμὴν δισταγμὸν αὐτοῦ νὰ διατάξῃ ἀντεπίθεσιν κατὰ τὴν 16^{ην} Αὐγούστου, διότι ἐπείσθη εἰς τὰς ἀμφιβολίας τοῦ Β. Κουρουσοπούλου. Ὁ τελευταῖος προήχθη ἀκολούθως εἰς ἀντιστράτηγον καὶ ἐτοποθετήθη Διοικητὴς τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ.

Αἱ κρίσεις τοῦ Ἰ. Κωνσταντίνου δὲν ἀπέχουν καθόλου ἀπὸ ἐκείνας ποὺ

62. Βλ. Ἰ. Κωνσταντίνου, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1922*, σσ. 161-163.

63. *Αὐτόθι*, σσ. 168.

64. *Αὐτόθι*, σσ. 169.

65. *Αὐτόθι*, σσ. 151-156.

66. *Αὐτόθι*, σσ. 156-157.

67. *Αὐτόθι*, σσ. 157-159.

68. *Αὐτόθι*, σσ. 159-161.

περιελήφθησαν εἰς τὴν πολύτομον ἐπίσημον Ἱστορίαν τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας, ποὺ ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ⁶⁹ ἢ εἰς τὴν μεταπολεμικῶς ἐκδοθεῖσαν ἀναλυτικὴν ἐξιστόρησιν τῶν ἀντιστοίχων γεγονότων ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Π. Παναγᾶκου.

Ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱ. Κωνσταντίνου, ἀποτελοῦντος μαρτυρίαν ἐκ τῶν ἑνδον, βιβλίου τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη ζώντων τῶν πλειόνων ἐκ τῶν κατηγορουμένων προσώπων, τὰ ὁποῖα καὶ δὲν προέβαλον τὸν παραμικρὸν ἀντίλογον εἴτε τότε εἴτε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως, προκύπτει ὅτι ὁ Ἱ. Κωνσταντίνου ἔγραψεν ἔχων ὑπ' ὄψει του τὰ πλήρη στοιχεῖα τοῦ ἔργου τῆς Ἐπιτροπῆς Μοσχοπούλου, τὰ ὁποῖα δὲν σώζονται πλέον ὡς «σῶμα» εἰς τὰ ἀρχεῖα.

Ἀπάντησις εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἠσκήθη ποινικὴ ἀγωγή κατὰ τὸ Στρα-

69. Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς εἰς τὴν Σμύρνην (Μάιος 1919-Μάιος 1920)*, ἐν Ἀθήναις 1957· *Ἐπιχειρήσεις Φιλαδελφείας – Προύσης – Οὐδακ (Ἰούνιος-Νοέμβριος 1920)*, ἐν Ἀθήναις 1957· *Ἐπιθετικαὶ ἐπιχειρήσεις Δεκεμβρίου 1920-Μαρτίου 1921*, ἐν Ἀθήναις 1963· *Ἐπιχειρήσεις Ἰουνίου-Ιουλίου 1921*, ἐν Ἀθήναις 1964· *Ἐπιχειρήσεις πρὸς Ἀγκυραν 1921, Μέρος Α΄*, ἐν Ἀθήναις 1965 καὶ Μέρος Β΄, ἐν Ἀθήναις 1965· *Τὰ πρὸ τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως γεγονότα (Σεπτέμβριος 1921-Αὔγουστος 1922)*, ἐν Ἀθήναις 1960· *Τὸ τέλος τῆς Ἐκστρατείας, 1922. Μέρος Α΄: Ὑποχωρητικοὶ ἀγῶνες τῶν Α΄ καὶ Β΄ Σωμάτων Στρατοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1962 καὶ Μέρος Β΄: *Σύμπτυξις τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1962· *Ἀνεφοδιασμοὶ καὶ μεταφοραὶ κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν Ἐκστρατείαν (1919-1922)*, ἐν Ἀθήναις 1969· *Ἡ Ὑγειονομικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Στρατοῦ κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν Ἐκστρατείαν (1919-1922)*, ἐν Ἀθήναις 1968· *Ἐπιτομος Ἱστορία Ἐκστρατείας Μικρᾶς Ἀσίας, 1919-1922*, ἐν Ἀθήναις 1967 καὶ ἐν Ἀθήναις 2001².

Ἡ βιβλιογραφία περὶ τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας εἶναι τεραστία καὶ κατὰ τεκμήριον γνωστή. Ἰδιαιτέρως ἐπισημαίνομεν τὰς μὴ γενικώτερον τυχούσας ἱστορικῆς ἐκμεταλλεύσεως διατριβὰς τοῦ στρατηγοῦ Ἀλ. Κοντούλη, «Ἡ Ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Περίοδος Β΄, 1921», περ. *Μεγάλῃ Στρατιωτικῇ καὶ Ναυτικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τόμ. Β΄ (1928), τόμ. Γ΄ (1929)· τοῦ αὐτοῦ, «Ἡ Ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Περίοδος Γ΄, 1922», αὐτόθι, τόμ. Δ΄ (1929), τόμ. Ε΄ (1930), τόμ. Ζ΄ (1930). Περὶ τοῦ Ἀ. Κοντούλη βλ. Νίκας Πολυχρονοπούλου – Κλαδᾶ, *Στρατηγὸς Ἀλέξανδρος Κοντούλης (1858-1933) καὶ τὸ Γενικὸν Εὐρετήριο τοῦ Ἀρχείου του*, ἐν Ἀθήναις 2000 (ἐκδ. Ἐταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ). Ἐξ ἴσου πλούσιον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐργασίαι στρατιωτικῶν συγγραφέων ποὺ ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν *Γενικὴν Στρατιωτικὴν Ἐπιθεώρησιν* κατὰ τὰ ἔτη 1925-1932. Αἱ ἐν λόγῳ μελέται εἰς τὰ στρατιωτικὰ περιοδικὰ ἀποτελοῦν τὴν πρώτην προσπάθειαν συναγωγῆς συμπερασμάτων καὶ διδαγμάτων ἐκ τῆς προσφάτου τότε περιπετείας τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ Ἑθνους.

τιωτικὸν Ποινικὸν Δίκαιον εἰς βάρος τῶν κριθέντων, ἐξ οἷα σδήποτε πολιτικῆς παρατάξεως προερχομένων, οἱ ὅποιοι ἐθεωρήθησαν «δοσίλογοι» διὰ τὴν δυσμενῇ ἐξελίξιν τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προκύψῃ εἰμὴ ἐκ πολιτικῶν λόγων, διὰ καταλλήλου βεβαίως ἀποσιωπήσεως τῶν ξένων διπλωματικῶν ἐπιδιώξεων καὶ ἐνεργειῶν, πού εἶχον μεσολαβήσει καὶ προκαλέσει ἐξελίξεις. Δίκαια εὐρύτεραι ἐκείνης τῶν Ἐξ θὰ ἀπεκάλυπτον, μάλιστα δὲ καὶ διὰ πρωταγωνιστὰς τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922, σοβαρὰς εὐθύνας κατὰ τὸ Πόρισμα Μοσχοπούλου· θὰ προσεχάουν περαιτέρω ἐπιδεδίωκωσιν καὶ πολυμερισμὸν τοῦ ἀπὸ τοῦ 1916 Διχασμοῦ, σοβοῦντος κατὰ συνέχειαν, ἀλλὰ θὰ ἐπέφερον καὶ νεωτέρας περιπλοκάς. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελῇ τὴν πλέον εὐμενῇ ἐξήγησιν τῆς παρατηρηθείσης πολιτικῆς ἀδρανείας, διότι πολιτικὴ θὰ ἦτο καὶ ἡ ἀπόφασις περὶ ἀσκήσεως ποινικῆς ἀγωγῆς.

Κατ' ἄλλην ἱστορικῶς ἐπιτρεπτὴν σκέψιν, ἡ νομικῶς ἀναιτιολόγητος ἀδράνεια, ὡς πολιτικὴ καὶ πάλιν ἀπόφασις, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἑτέραν πολιτικὴν σκοπιμότητα, δηλ. τὴν πέρα τῆς διαφυλάξεως «φίλων τινῶν», διατήρησιν αἰωρουμένης ἐθνικῆς «κατηγορίας» συγκεκριμένων στρατιωτικῶν παραγόντων, κυρίως διὰ τὴν κοινὴν γνώμην, καὶ ὁμηρείας ὁλοκλήρου πολιτικῆς παρατάξεως, ἐνῶ παραλλήλως θὰ ἐθεωρεῖτο ἐνέργεια ἐπιτεύξεως ὁμονοίας. Πλούσια καὶ ἄκρως ἀξιοσημεῖωτα στοιχεῖα πολιτικῆς ἱστορίας τῆς περιόδου προκύπτουν (καὶ ἔχουν δημοσιευθῇ) ἐκ συζητήσεων εἰς τὴν Βουλὴν μετὰξὺ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ Παναγιώτου Τσαλδάρη κατὰ τὸ 1932. Τὰ λεχθέντα ὑπὸ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου μετὰ 10 ἔτη ἀπὸ τοῦ 1922 δὲν ἔχουν τύχει τῆς δεούσης προσοχῆς. Καὶ εἶναι σημαντικά. Ἡ ἀντίστοιχος («ἀπάντησις») παρесеχέθη κατὰ τὸ 1935, μετὰ τὴν καταστολὴν τοῦ γνωστοῦ Κινήματος, διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀποστρατευθέντων τῶ 1922 καὶ τῶ 1923 καὶ τῆς διορθώσεως τῆς Ἐπετηρίδος πού εἶχε διαμορφωθῇ κατὰ τὰ ἔτη 1917-1920. Ὁ διχασμὸς σὲ εὐρέα πλαίσια ἐντὸς τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν δὲν ἐθεραπεύθη. Καὶ ὁ γῦρος συνεχίσθη...

Συμπεράσματα

Ἐν κατακλείδι, πρέπει νὰ λεχθοῦν τὰ ἑξῆς:

1. Ἡ ἐπικὴ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία ἀνελήφθη ὅταν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἐλάνομένος ἐκ τῆς εὐλόγου ἐπιθυμίας τῆς ἐθνικῆς ὁλοκληρώσεως, ἔδραξε τὴν εὐκαιρίαν πού τοῦ προσφέρθη ὑπὸ τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ τῆς Γαλλίας καὶ συγκεκριμένως ὑπὸ τῶν Νταίηβιντ Λόυδ Τζώρτζ καὶ Ραϋ-

μόνδου Πουανκαρέ, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ τῶν τελευταίων ὅπως ἀποφύγουν τὴν ἰταλικὴν προσπάθειαν κυριαρχίας εἰς τὴν Σμύρνην. Ἡ κίνησις διπλωματικῶς ἦτο σημαντικὴ καὶ ἐπιτυχής, ἀλλὰ δὲν διησφάλισε καθόλου τὴν οἰκονομικὴν δυνατότητα συντηρήσεως τοῦ Στρατοῦ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Καὶ τὸ κόστος ἔφερεν ἀποκλειστικῶς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐπλήρωνε πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις τοκοχρεωλύσια διὰ παλαιότερα δάνεια. Αἱ ὑποσχέσεις περὶ χρηματοδοτήσεως τῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀπὸ μέρους τῶν Δυνάμεων δὲν ὑλοποιήθησαν – ἀκόμη καὶ ἡ ἀμερικανικὴ, αὐτὴ ὅμως ἐξ αἰτίας μας· ἀλλὰ καὶ ὅσαι εἶχον ἀρχίσει νὰ ὑλοποιοῦνται διεκόπησαν βιαίως κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1920, ὅχι ἐξ αἰτίας τῶν Συμμάχων ἀλλὰ ἐκ λαθῶν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.

2. Αἱ κατὰ σειράν δύο Ἀνακριτικαὶ Ἐπιτροπαὶ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῶν στρατηγῶν *Μαζαράκη* καὶ *Μοσχοπούλου* κατέληξαν εἰς ἀλληλοσυμπληρούμενα ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα ἐφώτισαν μερικῶς μόνον τὰς συνθήκας διασπάσεως τοῦ Μετώπου κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1922. Τὸ βάρος τῶν εὐθυνῶν ἀπεδόθη ἄφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν τελευταῖον Ἀρχιστράτηγον Γεώργιον Χατζηανέστην, ἄφ' ἑτέρου δὲ εἰς πρόσωπα τὰ ὁποῖα κατεῖχον τὴν ἐξουσίαν κατὰ τὸ διάστημα μετὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1922. Ἐπόμενον ἦτο νὰ μὴ ὑπάρξουν διώξεις.

3. Τὸ τέλος τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήττη, καθὼς δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν κόπωσην ἢ τὴν ἀτυχίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ. Τὸ τέλος τῆς Ἐκστρατείας εἶχεν ἀποφασισθῇ πολὺ ἐνωρίτερον, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1919. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ἐθεωρήθη προσωρινὴ ἢ ἐκεῖ μετὰβασις τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀμερικανὸς Πρόεδρος Ουῆλσον ἤλπιζε νὰ λάβῃ εἰδικὴν ἐντολὴν ἐπὶ τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ Κογκρέσσον. Ἡ ἐντολὴ δὲν ἐδόθη ποτὲ καὶ τελικῶς αἱ ΗΠΑ ἀπεχώρησαν τῆς Διασκέψεως, διευκολύνουσαι τὴν ἀγγλο-γαλλικὴν ἀπροθυμίαν πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ζητήματος. Τόσον τὸ βιβλίον τοῦ Νικ. Πετσάλη-Διομήδη ὅσον καὶ τὸ παλαιότερον βιβλίον τοῦ πρέσβεως Κων. Σακελλαροπούλου (δὲν εἶναι τὰ μόνα) παρέχουν πλουσίαις ἀπαντήσεσι ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν διεθνῶν συγκρούσεων καὶ ἀντιπαλοτήτων ὅσον καὶ τῶν μυστικῶν συμφωνιῶν, τὰς ὁποίας ἦτο φυσικὸν νὰ ἀγνοῇ τότε ὁ Ἑλ. Βενιζέλος. Ὁ ἀρχαικὸς πλοῦτος, ἑλληνικὸς καὶ ξένος, εἶναι ἀκόμη ἀνεξερευνήτος εἰς μεγάλον βαθμόν.

4. Ἐκεῖνο ποὺ συστηματικῶς ἔχει ἀποφευχθῇ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε παραμείνει εἰς τὴν ἡρεσίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἐν Σμύρνῃ ὁ στρατηγὸς Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, δὲν θὰ εἶχε πολὺ διαφορετικὰς δυνατότητας στρατιωτικῶν

έλιγμων. Αί επιχειρήσεις υπηγορεύθησαν υπό τῆς γενικωτέρας καταστάσεως καὶ τῶν ἐπιτοπίων συνθηκῶν.

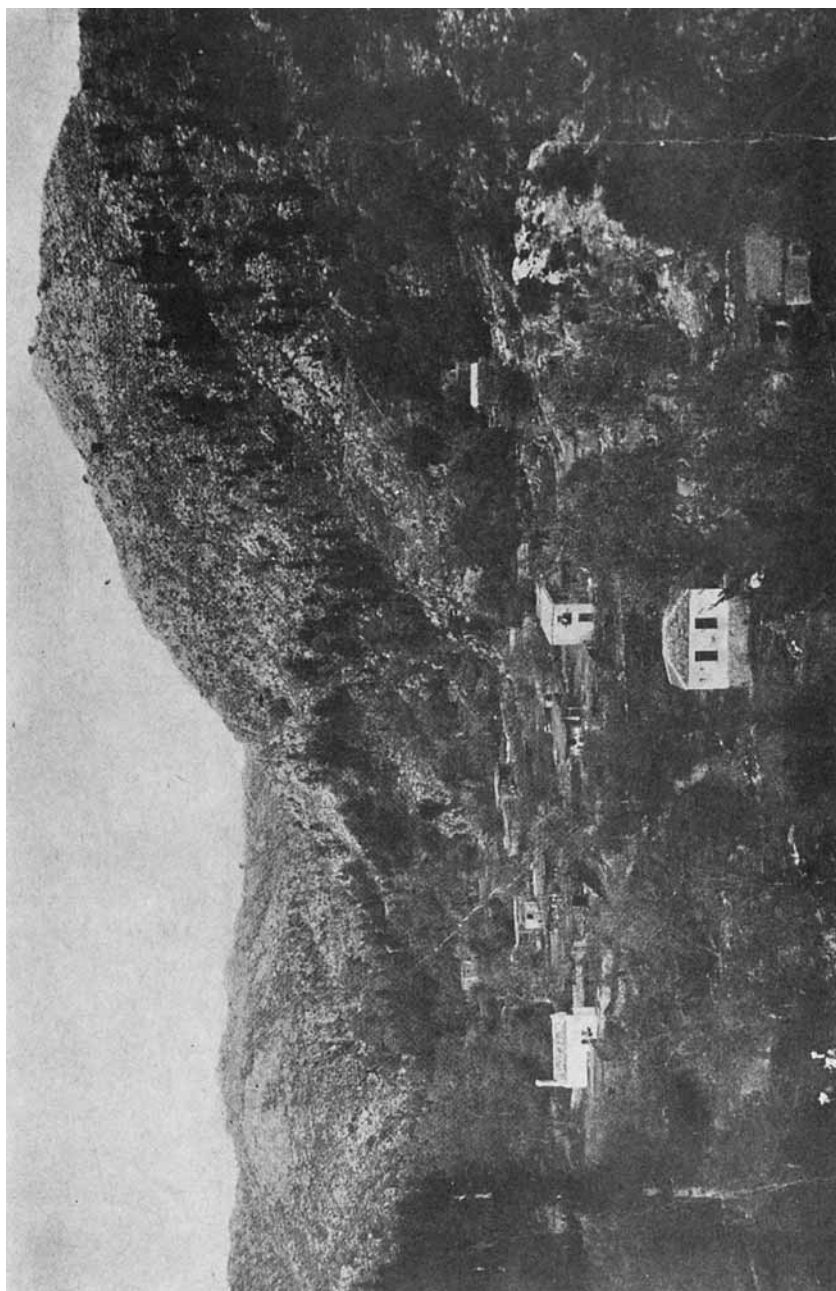
5. Τέλος, εἶναι θεμιτὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἑλλάς ἦτο ἀδύνατον νὰ στηρίξῃ ὑπερπόντιον ἐκστρατείαν καὶ μάλιστα εἰς ἐδάφη ὅπου ἡ πλειονοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἀπετελεῖτο ὑπὸ φίλων.

6. Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν ξένων διπλωματικῶν ἐγγράφων, ἀλλὰ καὶ τῶν ὀλίγων στοιχείων ποὺ γνωρίζομεν ἐκ τῆς τουρκικῆς πλευρᾶς βεβαιώνουν ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶχεν ἀναληφθῇ ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία, ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰωνίας θὰ εἶχε σφαγῇ καὶ ἐκριζωθῇ, διότι αὐτὴ ἦτο ἡ ἐφαρμοζομένη ἀπὸ τοῦ 1908 πολιτικὴ τῶν Νεοτούρκων καὶ τοῦ Κεμάλ. Αὐτὸ εἶχε προσπαθήσει νὰ ἀποτρέψῃ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος διὰ τῆς ἐλληνικῆς στρατιωτικῆς παρουσίας εἰς τὴν Σμύρνην. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνοχὴ καὶ τὰ συμφέροντα τῶν λεγομένων Μεγάλων Δυνάμεων ἦσαν ξένα ἢ καὶ ἐχθρικά πρὸς τὰ ἐλληνικά. Τὸ δρᾶμα τῆς Σμύρνης προσγράφεται εἰς αὐτάς.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. ΜΠΟΥΖΑΝΗ

Υποναύαρχου (Μηχ.) ΠΝ Ξ.Α.

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Τὸ Θέγισο

Ἡ ἥρωικὴ ἐξέγερση τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ τὸ 1821 εἶχε μερικὴ μόνον εὐτυχῇ κατάληξιν. Ἡ ἀδυναμία τῶν ἐλληνικῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων νὰ ἐπιβληθοῦν πλήρως τῶν τουρκικῶν ἐπέφερε τὴν ἐμπλοκὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, Βρεταννίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας, στὴν ἐλληνοτουρκικὴ σύγκρουση καὶ τὴν ἐπιβολὴ στοὺς Ἕλληνας μιᾶς λύσης, ἡ ὁποία δὲν ἦτο παρὰ ἡ συνιστώσα τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων συμφερόντων τῶν ἐν λόγω Μεγάλων Δυνάμεων ὅσον ἀφορᾷ τὶς διεκδικήσεις τῶν Ἑλλήνων.

Τὸ νεοσύστατο Ἑλληνικὸ Κράτος, ἡ δημιουργία τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἀπόρροια τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου τοῦ 1832, μὲ τὴν ὁποία τυπικῶς ἐτερματίσθη ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, περιελάμβανε τὴν Πελοπόννησο, τὴν Ἀττικὴ καὶ Βοιωτίαν, τὴ Φθιώτιδα καὶ Φωκίδα, τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν, τὴν Εὐβοίαν, τὶς Βόρειες Σποράδες καὶ τὶς Κυκλάδες. Μὲ ἄλλα λόγια, ἦτο πολὺ περιορισμένο ἐδαφικῶς καὶ φτωχὸ σὲ πόρους κράτος. Μὲ κανένα τρόπο δὲν ἀνταπεκρίνετο στοὺς πόθους καὶ τὰ ὀράματα τῶν Ἑλλήνων, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁποίων παρέμενε ἀκόμη ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία, ἡ ἔστω ἐκείνων ποὺ εἶχον ἀποτινάξει τὴν κυριαρχίαν τοῦ σουλτάνου καὶ ἦσαν ἐλεύθεροι. Καὶ ὅμως... αὐτὸ τὸ ἀνεξάρτητο κρατίδιο τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου τοῦ 1832 ἀσχοῦσε ὑπέρμετρη συναισθηματικὴ ἑλξιν πρὸς ὅλον τὸν Ἑλληνισμόν ποὺ παρέμενε ἀκόμη ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ἡ ἔνωση τοῦ ὁποίου μὲ τὸ τότε Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος ἀποτελοῦσε τὴν πεμπτοῦσιν τῶν ἀλυτρωτικῶν ὀνείρων καὶ ὀραματισμῶν. Κατὰ συνέπειαν, ὅλες οἱ κινήσεις, τόσο στὸ πολιτικὸ πεδίον ὅσο καὶ στὸ πολεμικὸ/ἐπαναστατικόν, τῶν Ἑλλήνων ποὺ δὲν εἶχον ἀπελευθερωθεῖ ἀκόμη ἀπὸ τοὺς Τούρκους μετὰ τὸ 1832 ἀπέβλεπον στὴν ἔνωσίν τους μὲ τὴν Μητέρα Ἑλλάδα. Καὶ βέβαια, τὸ μικροσκοπικὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειον τοῦ 1832 δὲν ἠδύνατο, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, παρὰ νὰ ὑποκύψει στὴ γοητεία τοῦ ρόλου του ὡς Ἐθνικοῦ Κέντρου τῶν ἀπανταχοῦ Πανελλήνων καὶ νὰ θέσει ὡς στόχον τῆς ἐξωτερικῆς του πολιτικῆς τὴν ἀπελευθέρωση ὅσων Ἑλλήνων ἦσαν ἀκόμη ὑπόδουλοι στοὺς Τούρκους.

Ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτές, ἡ ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Μητέρα Ἑλλάδα ἐξελίχθη σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς κύριους σκοποὺς τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς τῶν κυβερνήσεων τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ Κρητες εἶχον πληρώσει μὲ θυσίες βαρύντατες τὴ συμμετοχὴ τους στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 – καὶ οὐδέποτε συνεβιβάσθησαν μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀποκοπῆς τους ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ κορμό. Ἀλλεπάλληλες λοιπὸν ὑπῆρξαν οἱ μετὰ τὸ 1821 ἐξεγέρσεις τους, μὰ ὅλες ἐπνίγοντο στὸ αἷμα ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στρατό. Καὶ βέβαια, τὴν τραγικὴ αὐτὴν κατάληξη κατὰ κανόνα «διευκόλυνε» ἡ ὕπαρξη στὴν Κρήτη μεγάλου ἀριθμοῦ φανατισμένων Μωαμεθανῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ἦσαν παρὰ ἀπόγονοι ἐξισλαμισμένων Χριστιανῶν.

Καὶ ὅμως... τελικὰ κάτι ἐπετεύχθη. Χάρη στὴν ἐπανάσταση τῶν ἐτῶν 1866-1869, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη εὐρέθη στὴν ἀνάγκη νὰ παραχωρήσει στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Μεγαλονήσου σημαντικὲς ἐλευθερίες. Καὶ ὀλίγα χρόνια ἀργότερα, χάρις στὴν ἐξέγερση τοῦ 1878, ἐπετεύχθη ἡ σύναψη τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἡ Κρήτη ἀπέκτησε καθεστῶς περιορισμένης αὐτονομίας. Στὴν εὐτυχῇ αὐτὴν κατάληξη πάντως εἶχε ἀποφασιστικῶς συντελέσει ἡ ἔκβαση τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τῶν ἐτῶν 1877-1878, ὅπου καρπὸς τῆς τότε νίκης τοῦ ρωσικοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ ὑπῆρξε, ὡς γνωστόν, ἡ Συνθήκη τοῦ Ἀγίου Στεφάνου καί, παράλληλα, ἡ τόσο εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς Κρητικούς Σύμβαση τῆς Χαλέπας. Ἀλλὰ δυστυχῶς, στὸ ἔδαφος ποὺ ἐκαλλιέργησε ἡ ἐν λόγω διεθνὴς πράξη τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας γρήγορα εὐδοκίμησαν οἱ δηλητηριώδεις καρποὶ τῶν κομματικῶν ἀντιπαράθεσεων καὶ ἀντιπαράταξιν. Πράγματι, ταχύτατα ἀνέκυψαν δύο πολιτικὲς μερίδες, ἐκείνη τῶν Συντηρητικῶν ἢ **Καραβανάδων** καὶ ἡ ἄλλη, τῶν Φιλελευθέρων, ποὺ σκωπτικῶς ἐπωνομάζοντο **Εὐπόλοτοι**. Στούς Συντηρητικὸς ἀνῆκον οἱ μεγαλοκτηματίες καὶ γενικῶς οἱ εὐποροί, ἐνῶ στοὺς Φιλελευθέρους οἱ οἰκονομικῶς ἀσθενέστεροι ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἐπιστήμονες οἱ ὁποῖοι, ὅπως θὰ ἠδύνατο νὰ περιμένει κανεὶς, εἶχον προοδευτικὴ ἰδεολογία. Οἱ διενέξεις μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο κομματικῶν σχηματισμῶν ὅπωςδῆποτε ἐξασθενοῦσαν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Κρήτης καὶ συντελοῦσαν στὴν παγίωση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Καὶ βέβαια, δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ θυμηθοῦμε στὸ σημεῖο αὐτὸ πὼς ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη γιὰ πρώτη φορὰ μέλος τῆς Συνελεύσεως τῆς Μεγαλονήσου τὸ 1889, σὲ ἡλικία μόλις 25 ἐτῶν, εἶχε ἐξαρχῆς ἐνταχθεῖ στοὺς Φιλελευθέρους.

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι ὅμως, τὸ καθεστῶς ποὺ διεμορφώθη βάσει τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας ἀποτελοῦσε ὁρόσημο στὴν πορεία τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης πρὸς τὴν Ἐνωσὴ τους μὲ τὴν Μητέρα Ἑλλάδα. Προσκόμματα διάφορα

ὅμως στὴν πορεία αὐτὴν ἔμελλε νὰ παρεμβάλουν οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, κάθε μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπιχειροῦσε νὰ προωθήσει τὰ δικά της συμφέροντα. Καὶ βέβαια, μεγάλη σημασία εἶχε ἡ τότε στάση τῶν ἰθυονόντων τοῦ Λονδίνου, ποὺ διακαῶς ἐπιθυμοῦσαν νὰ προσθέσουν τὴν Κρήτη στὴν ἀλυσίδα τῶν βρεταννικῶν βάσεων στὴ Μεσόγειο Θάλασσα, ὥστε νὰ διασφαλισθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ «αὐτοκρατορική θαλασσία ὁδὸς» ποὺ ἀπὸ τὶς ὄχθες τοῦ Τάμεσι ὁδηγοῦσε στὶς ἀκτὲς τῶν Ἰνδιῶν. Ἐχοντας αὐτὰ κατὰ νοῦν λοιπὸν ὁ Μπιλιότι, πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὰ Χανιά, ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ προκαλεῖ ἢ καὶ νὰ κατασκευάζει ἐπεισόδια, ὥστε νὰ χειραγωγεῖ τὴν κοινὴ γνώμη καὶ συστηματικῶς νὰ προετοιμάζει ἀγγλικὴ ἐπέμβαση στὴ Μεγαλόνησο.

Πάντως οἱ ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων, τόσο τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδος ὅσο καὶ τῶν Κρητῶν, σὲ ὅλη αὐτὴν τὴν κατάσταση, ἦσαν τόσο ἀδέξιες, ὥστε προσέφεραν ἐπιχειρήματα καὶ στοὺς Τούρκους καὶ στὶς Μεγάλες Δυνάμεις γιὰ καταστρατήγηση τῶν ἐλευθεριῶν ποὺ εἶχον παραχωρηθεῖ μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας, ἔτσι ὥστε αὐτὴ νὰ καταντήσῃ νεκρὸ γράμμα. Τὸ 1889 ἐπιπλέον οἱ Ἕλληνες τῆς Κρήτης διέπραξαν ἓνα πολὺ μεγάλο λάθος. Οἱ *Καραβανάδες*, δηλαδὴ τὸ Συντηρητικὸ κόμμα, ἔχασαν τὶς τότε ἐκλογές, ἀλλὰ δὲν ἐννοοῦσαν νὰ ἀποδεχθῶν τὴν ἥττα τους· καὶ συνέπεια τῆς στάσης τους αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ἐναρξὴ ἐνόπλου ἀγῶνος κατὰ τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν καὶ συνακολούθως ἡ ἐντελῶς ἀνεδαφικὴ κήρυξη τῆς ἔνωσης τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Εἰκάζεται πῶς οἱ ἐνέργειες αὐτὲς τῶν *Καραβανάδων* ὑπῆρξαν ἀπόρροια καὶ ἀνάμειξης τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας Μπιλιότι.

Ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἡ χρονικὴ συγκυρία καθόλου δὲν προσεφέρετο σὲ τέτοιου εἶδους ἐνωτικῶν περιεχομένου ἐνέργειες· γιὰ αὐτὸ καὶ τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων, οἱ ἐπονομαζόμενοι *Εὐπόλυτοι*, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἀπεδοκίμασαν τὶς κινήσεις αὐτὲς τῶν *Καραβανάδων*, ἀλλὰ δὲν ἠδύναντο, δυστυχῶς, νὰ τὶς ἀποτρέψουν· καὶ ἔτσι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τελικῶς ὠφέλησε τοὺς ἐχθροὺς τῆς Κρήτης καὶ ἔβλαψε τὸν Ἑλληνισμό.

Μὲ ὀλίγα λόγια ἡ Κρήτη ἐπαρουσίαζε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη θλιβερὴ εἰκόνα: Ἡ φτώχεια ἦτο μεγάλη· οἱ κομματικὲς διενέξεις σχεδὸν διαρκεῖς· καὶ ὁ νεαρὸς ἀκόμη Βενιζέλος νὰ καταβάλλει συνεχῶς προσπάθειες νὰ μὴ φανερώνονται στοὺς Ὀθωμανοὺς οἱ κομματικὲς ἀντιπαράθεσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης.

Τὰ γεγονότα πάντως τοῦ 1889 ἐκ μέρους τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος τῶν *Καραβανάδων* εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα νὰ στείλῃ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη στὴν Κρήτη 40.000 στρατὸ ὑπὸ τὸν Σακῆρ πασᾶ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξεως. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1889 λοιπὸν ἤρχισαν νὰ ἐφαρμόζονται τὰ κατασταλτικὰ μέτρα τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης καὶ ἡ Κρήτη ἐπνίγηκε στὸ

αἶμα. Ἡ τότε κυβέρνησις τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἤτο σὲ θέσῃ νὰ ἀποτρέψῃ τὶς σφαγὰς στὴν Κρήτη, ἐνῶ οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ρυθμίζοντας τὶς κινήσεις τοὺς ἀναλόγως τῶν συμφερόντων τοὺς, δὲν ἐπενέβησαν. Ὁ Λόρδος Σάλισμπερυ (Salisbury) διεκήρυξε μέσα στὸ Βρεταννικὸ Κοινοβούλιο ὅτι «εἶναι ἀνάγκη ἐπιτέλους νὰ ἀποσπασθεῖ ἡ Κρήτη ἀπὸ τὴν Τουρκίαν», ὑπονοώντας βεβαίως πῶς τὸ νησὶ θὰ ἔπρεπε τελικῶς νὰ προστεθεῖ στὴν ἀλυσίδα τῶν βρεταννικῶν βάσεων τῆς Μεσογείου. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως, μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐνοπλῆς κρητικῆς ἐξέγερσης, ἀνεκάλεσαν μὲ νέο φερμάνι, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1889, τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας καὶ ἐγκαινίασαν στὴ Μεγαλόνησο νέα δυναμικὴ πολιτικὴ σφαγῶν καὶ κατατρομοκρατήσεως. Τὸ Κρητικὸ Κοινοβούλιο, ποὺ εἶχε συσταθεῖ βάσει τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας, διελύθη καὶ ἡ διακυβέρνησις τοῦ νησιοῦ ἔκτοτε ἡσκήθη ἀπὸ Ὀθωμανοὺς στρατιωτικοὺς διοικητάς, ὁρισμένοι τῶν ὁποίων συνηγωνίζοντο μεταξὺ τοὺς σὲ ἀγριότητα. Διαβόητος ὑπῆρξε τότε ὁ Μαχμουτ Δελαεντίν, ὁ ὁποῖος ἐξελίχθη σὲ ἀληθινὴ μάστιγα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ.

Αὐτὸ τὸ καθεστὼς τρομοκρατίας διετηρήθη ἕως τὸ 1894, ὅποτε ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, καθὼς ἐπιέζετο ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις, ἐχαλάρωσε τὰ αὐστηρότατα μέτρα ποὺ ἐφηρμόζοντο στὸ νησὶ καὶ ἐποθεύθησε ἐκεῖ Χριστιανὸ διοικητὴ μὲ φιλελεύθερο πνεῦμα, τὸν Καραθεοδωρῆ πασᾶ. Καὶ ὅμως... αὐτὰ τὰ μέτρα χαλάρωσης τελικῶς δὲν εὐδοκίμησαν. Τὴν περίοδο ἐκείνη διεδόθη στὴν Κρήτη ἡ εἰδησιὴ τῶν σφαγῶν εἰς βάρος τῶν Ἀρμενίων, ποὺ ἐγίνοντο κυρίως στὰ ἀνατολικά ἐδάφη τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ εἰδησιὴ τῶν σφαγῶν νὰ πυροδοτήσῃ καὶ πάλι τὴν κατάστασις στὴν Κρήτη καὶ νὰ πάρουν τὰ βουνὰ ἐνοπλοὶ Κρηῖτες καὶ νὰ ἀρχίσουν πάλι οἱ συγκρούσεις μεταξὺ Τούρκων καὶ Χριστιανῶν κτλ., κτλ... καὶ τελικῶς ὁ Καραθεοδωρῆ πασᾶς ἀνεκλήθη καὶ ἀντικατεστάθη ἀπὸ τὸν αἰμοδιψῆ Τουρχὰν πασᾶ. Τότε ἀκριβῶς ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος διεφώνησε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀδιαλλαξίας, ἐδήλωσε πῶς ἡ ὁδὸς τῆς βίας ἐκείνη τὴν περίοδο δὲν ἦτο ἡ ἐνδεδειγμένη γιὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς Κρήτης καὶ ἐπρότεινε νὰ ἀκολουθήσουν αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι πολιτικὴ αὐτοσυγκράτησις, περισκεψῆς καὶ εὐστροφίας. Ἀπόρροια τῆς στάσεως τοῦ αὐτοῦ ἦτο δὴλωσὴ τοῦ πρὸς ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα, κύριο σημεῖο τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ ἀκόλουθη διαβεβαίωσις: *Ἡ λύσις τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας κάθε ἄλλο παρὰ πλήρης ἦτο· πλὴν ὅμως Κράτος μικρὸν ὥς ἡ Ἑλλὰς ἔχει συμφέρον νὰ μὴ παρακοῇ τὰς συμβουλὰς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων...* Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Βενιζέλος ἐννοοῦσε ὅτι τὰ μικρότερα κράτη πρέπει νὰ προσαρμόζονται πρὸς τὶς περιστάσεις καὶ νὰ ἐπιδιώκουν τὴν ἐκπλήρωσις τῶν ἐθνικῶν στόχων τοὺς βαθμιαίως, βῆμα πρὸς βῆμα, καὶ ὅποτε οἱ περιστάσεις τὸ ἐπιτρέπουν.

Οἱ προσπάθειες ἐκ μέρους τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ ἄλλων Κρητῶν γιὰ υἰοθέτηση, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπίλυση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, μετριοπαθοῦς πολιτικῆς ὑπῆρξε ματαιοπονία. Ὁ νέος Τοῦρκος διοικητὴς Ἀβδουλλάχ πασᾶς ἦτο πιὸ ἄγριος ἀπὸ τὸν προκάτοχό του, Τουρχάν πασᾶ. Στις 18 Μαΐου 1896 λοιπόν, ἐξεγερθέντες Κρητικοὶ ἐπολιόρκησαν τουρκικὸ σῶμα δυνάμεως 6.000 ἀνδρῶν στὸν Βάμο Χανίων. Ἡ τουρκικὴ ἀπάντηση ἦλθε μετὰ ἀπὸ ἑξι ἡμέρες: Ὁ τουρκικὸς ὄχλος ἐπεδόθη μέσα στὴν πόλη τῶν Χανίων σὲ σφαγές καὶ λεηλασίες, ἐνῶ τὰ χωριὰ τῆς γύρω περιοχῆς ἐκαίοντο. Οἱ Χριστιανοὶ βεβαίως ἔσπευσαν νὰ ἀπαντήσουν μὲ τὸ ἴδιο νόμισμα, ὅποτε ὁ Βενιζέλος, ἀφοῦ ἐξήντησε κάθε μέσον προκειμένου νὰ τηρηθεῖ μιὰ ἥπια πολιτικὴ, συμμετέσχε τελικῶς στὴν Ἐπαναστατικὴ Συνέλευση ποὺ συνῆλθε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1896, μὲ σκοπὸ τὴν ὀργάνωση ἐνόπλου ἀγῶνος γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς Ἐνωσης τῆς Κρήτης μὲ τὴν Μητέρα Ἑλλάδα.

Στὸ μεταξὺ ἐξεδηλώθη νέα ἐπέμβαση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ὁ σουλτάνος ἐπέστη, ἀνεκάλεσε τὸν Ἀβδουλλάχ πασᾶ καὶ τὸν ἀντικατέστησε μὲ τὸν Γεώργιο Βέροβιτς πασᾶ, Χριστιανό, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ δώσει στοὺς Χριστιανοὺς τῆς Κρήτης ἐλευθερίες καὶ προνόμια. Τότε ὅμως ἐξεσηκώθησαν οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης, ποὺ ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὴν τήρηση τῶν ὑποσχέσεων αὐτῶν, καὶ ἤρχισαν καὶ πάλι νὰ ἐπιδίδονται σὲ καταστροφές εἰς βάρος τῶν Χριστιανῶν μέσα στὴν πόλη τῶν Χανίων. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἦτο νὰ καταπλεύσουν στὸ κρητικὸ λιμάνι οἱ στόλοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὰ πλοῖα στὴν ξηρὰ ἀγῆματα, ὥστε νὰ ἀποτραπεῖ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς γενικῆς σφαγῆς τοῦ Χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῶν Χανίων.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Βενιζέλος εἶχε καταρχὴν υἰοθετήσῃ πολιτικὴ μετριοπάθειας, ὀρισμένοι ἀδιάλλακτοι Κρηῖτες ἠθέλησαν νὰ τὸν δολοφονήσουν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνέλευσης· καὶ τοῦτο, διότι ἐπίστευον ὅτι ὁ Βενιζέλος ἦτο ὁ ὑπεύθυνος τῆς θανάτωσής ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ὁμάδος Κρητῶν ἀνταρτῶν. Τὸν ἔσωσε τότε ὁ Μανουῖσος Κούνδουρος ἀπὸ τὰ Σφακιά, ὁ ὁποῖος παρενέβη ὑπὲρ τοῦ Βενιζέλου καὶ ὁ ὁποῖος πολλάκις διεκήρυσσε: **Ὁ Τοῦρκος θέλει δύο ἐπαναστάσεις. Μία γιὰ νὰ δώσει ὑποσχέσεις καὶ ἄλλη μία γιὰ νὰ τηρήσει τίς ὑποσχέσεις ποὺ ἔδωσε.**

Ὁ διάσημος Βρεταννὸς ἀρχαιολόγος Ἀρθουρ Ἐβανς, ὁ ὁποῖος ἀνέστησε τὸν Μινωικὸ πολιτισμὸ καὶ ὁ ὁποῖος ἔζησε ἀπὸ κοντὰ τὰ γεγονότα τῆς ἄνοιξης τοῦ 1896, ἀνέφερε τὰ ἀκόλουθα σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς ἀγγλικὴ ἐφημερίδα: «Ἐνας μιγὰς ὀνόματι Χαλὶλ, μέλος τῆς νέγρικης φρουρᾶς τοῦ σουλτάνου,

πού είχε διακριθεί στην Κωνσταντινούπολη σέ φρικαλεότητες εἰς βάρος τῶν Ἀρμενίων, ἔφθασε μὲ εἰδική ἀποστολή στην Κρήτη καὶ περιόδευε ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ ὑποκινῶντας τοὺς Τουρκοκρητικούς σὲ σφαγές εἰς βάρος τῶν Χριστιανῶν». Μουλάδες σταλμένοι ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐνεφανίσθησαν σὲ τεμένη τῆς Κρήτης καὶ ἔκαναν ἀνοιχτὰ κηρύγματα ὑπὲρ τῶν σφαγῶν εἰς βάρος τῶν Χριστιανῶν ἐν ὀνόματι τοῦ σουλτάνου. Οἱ ἀγριότητες ὑπῆρξαν ἀπερίγραπτες.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα τῶν ὁμοτήτων εἰς βάρος τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης, κατέπλευσαν στὰ νερὰ τῆς Μεγαλονήσου, ὅπως προαναφέρθη, οἱ στόλοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ ἀπεβίβασαν ἀγήματα στὰ Χανιά, ὥστε νὰ ἀποτραπεῖ ἡ γενοκτονία τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης. Ταυτοχρόνως ὑψώθησαν στὸ φρούριο Φιρκὰ τῶν Χανίων οἱ σημαῖες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων – δίπλα στην τουρκικὴ – ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ τοῦ νησιοῦ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βενιζέλο συνεκρότησαν ἐπιτροπή, ἔργο τῆς ὁποίας θὰ ἦτο ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐνόπλου ἀγῶνος γιὰ τὴν Ἑνωσὴ μὲ τὴ Μητέρα Ἑλλάδα, καὶ ἐγκατέστησαν στρατόπεδο ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, στὸ Ἀκρωτήρι, ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ὅπου σήμερὰ εἶναι οἱ τάφοι τῶν Βενιζέλων. Ἐκεῖ, στὸ Ἀκρωτήρι, ἐκηρύχθη ἡ Ἑνωσὴ τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔγινε πρόσκληση στὸν βασιλέα Γεώργιο Α' τῆς Ἑλλάδος νὰ καταλάβει τὴ Μεγαλὴν ἡσ.

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεῖ μία παραπομπή, ὥστε νὰ γίνεῖ γνωστὴ ἡ κατάστασις πού ἐπεκράτει στην ἐλεύθερη Ἑλλάδα τὸ ἔτος 1896. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ἀπὸ τῆς συστάσεώς του τὸ 1832 εἶχε ἀνῆλθει ἐδαφικῶς: Τὸ 1864 μὲ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Ἑπτανήσου, πού ἐπετεύχθη λόγῳ τῆς ἐνθρονίσεως στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο τοῦ Γεωργίου Α', τὸ δὲ 1881 μὲ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Θεσσαλίας καθὼς καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Ἀρτας, στην Ἡπειρο. Λίγα χρόνια ἀργότερα συνεστήθη στην Ἑλλάδα μία μυστικὴ ὀργάνωση μὲ τὸ ὄνομα **Ἑθνικὴ Ἑταιρεία**, ἡ ὁποία, χάρις στὴ μεγάλη δραστηριότητά πού ἀνέπτυξε, ἐκορύφωσε τὸν πατριωτισμὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ καὶ ἀπέκτησε μεγάλη δημοτικότητα. Εἶχε κατορθώσει πράγματι ἡ Ἑθνικὴ Ἑταιρεία, μὲ τὰ πατριωτικὰ μηνύματα πού συνεχῶς ἐξέπεμπε, νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ **κράτος ἐν κράτει** καὶ νὰ καταστήσει ὑποχείριά της τόσο τὸ στέμμα ὅσο καὶ τὴν τότε κυβέρνησι. Σκοπὸς τῆς Ἑθνικῆς Ἑταιρείας ἦτο ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων καὶ μὲ ἰδική της φροντίδα, ὁμάδες ἐθελοντῶν καὶ ἐφόδια ἐστέλλοντο στην Κρήτη γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐκεῖ ἀγῶνος. Ἐπιπλέον, μὲ ἰδική της φροντίδα πάντοτε, σώματα ἀτάκτων εἶχον σταλεῖ καὶ στην τότε τουρκοκρατούμενη Μακεδονία.

Πρωθυπουργὸς ἦτο ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης καὶ τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ

βασιλεὺς Γεώργιος Α' εἶχον τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ ἡδύναντο νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὶς διαφωνίες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπίλυση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, τὸν διαμελισμὸ δηλαδὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ Μεγάλου Ἀσθενοῦς –ὅπως ἀποκαλοῦσαν τότε τὸ κράτος τοῦ σουλτάνου– προκειμένου νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἑλληνικὰ ἐδάφη ποὺ εὐρίσκοντο ἀκόμῃ ὑπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ. Βασικὸ μοχλὸ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἐπιδιώξεων τους αὐτῶν τόσον ὁ βασιλεὺς ὅσον καὶ ὁ πρωθυπουργὸς ἔθεωροῦσαν καὶ τὸ ἰσχυρὸ φιλελληνικὸ ρεῦμα ποὺ ἀπὸ παλιὰ εἶχε διαμορφωθεῖ καὶ ἤδη ἐπεκράτει στοὺς κόλπους πολλῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Σκοπὸς λοιπὸν τοῦ τότε βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α' ὅσον καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ ἦτο ἡ ὅσο τὸ δυνατόν ἀνώδυνη ἔνωση μὲ τὴ Μητέρα Ἑλλάδα ὅχι μόνο τῆς Κρήτης ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀκόμῃ ὑποδούλων τμημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτές, ἡ κυβέρνησις τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἐδίστασε νὰ προκαλέσει στὶς 29 Ἰανουαρίου 1897 τὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ὁπότε Ἑλληνικὰ πολεμικὰ πλοῖα ἐξηνάγκασαν τουρκικὸ σκάφος ποὺ μετέφερε στρατὸ στὴ Σητεία νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ Ἡράκλειο, ἀπὸ ὅπου εἶχε ἀποπλεύσει· καὶ τὴν ἐπομένη ἑλληνικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα δυνάμεως 1.500 ἀνδρῶν ἀπεβιβάσθη στὴν Μεγαλὸν ἡσσο ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Τιμολέοντα Βάσσο, γιὰ νὰ προστατεύσει τοὺς ἐκεῖ χριστιανικοὺς πληθυσμούς. Συνέπεια τῶν πράξεων αὐτῶν ἦτο νὰ θέσουν οἱ στόλοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ὑπὸ τὴν ἰδική τους προστασία τὶς πόλεις τοῦ νησιοῦ, Χανιά, Ρέθυμνο, Ἡράκλειο καὶ Σητεία, καὶ νὰ θέσουν περιορισμούς στὴ δράση τοῦ ὑπὸ τὸν Τιμολέοντα Βάσσο ἐκστρατευτικοῦ σώματος.

Οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις συμφώνησαν τότε ὅτι ἡ ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα ἔπρεπε ὡπωσδήποτε νὰ ἀποτραπεῖ. Ἐτσι ἐπεβλήθη στὴ Μεγαλὸν ἡσσο καθεστὼς προστασίας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τὸ ὅλο Κρητικὸ ζήτημα ἔγινε ἀπὸ στρατιωτικὸ/πολεμικὸ καθαρῶς διπλωματικόν. Καὶ τότε ἦτο ποὺ ἀνεδύθη στὸ προσκήνιο ἡ μορφή τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ κυριολεκτικῶς ἀκτινοβόλησαν οἱ ἀπαράμιλλες διπλωματικὲς καὶ ἀρχηγικὲς του ἱκανότητες. Ὁ μελλοντικὸς Ἐθνάρχης, μὲ τὸ ἓνα χέρι κρατᾷ τὸ ὄπλο στὸ στρατόπεδο στὸ Ἀκρωτήρι καὶ μὲ τὸ ἄλλο συντάσσει ὑπομνήματα πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους ναύαρχους, οἱ ὁποῖοι ὅμως μὲ ἐπιστολὴ τους ἀπαιτοῦν τὴ διάλυση τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοπέδου στὸ Ἀκρωτήρι, πλὴν ὅμως καθυστερεῖ ἡ ἐπίδοσις τῆς ἐν λόγω ἐπιστολῆς καὶ τὸ στρατόπεδο δὲν διαλύεται, ὁπότε οἱ στόλοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀρχίζουν τὸν βομβαρδισμό τοῦ στρατοπέδου στὸ Ἀκρωτήρι.

Στὶς 19 Φεβρουαρίου 1897, ἓνα βλῆμα ἀπὸ τὰ πλοῖα τοῦ στόλου τῶν

Ἡ σημαία στὸ Ἀζωτὶνί

Μεγάλων Δυνάμεων κατέρριψε τὸν ἰστό τῆς σημαίας τῶν Κρητῶν ἐπαναστα-
τῶν στὸ Ἀκρωτήρι· οἱ ἐπαναστάται ἀνυψώνουν τὸν σπασμένο ἰστό μαζὶ καὶ
τὴ σημαία, ἐνῶ οἱ ὀβίδες ἔσκαγαν γύρω τους. Ὁ Βενιζέλος ἦτο ἐκεῖ, δὲν
κάνει πίσω, δὲν φοβᾶται, τὸν Μάρτιο δὲ ἐκείνου τοῦ κρίσιμου ἔτους 1897
ἀρχίζει αὐτός, ὡς ἐκπρόσωπος τῶν ἐπαναστατημένων Κρητῶν, τὴ διαπραγ-
ματεύσεις μὲ τοὺς ναυάρχους τῶν Δυνάμεων, Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας
καὶ Ρωσίας, γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ ζητήματος τῆς Μεγαλονήσου, δηλαδὴ τοῦ
Κρητικοῦ ζητήματος. Ἡ ἀτυχία ὅμως ἦτο ὅτι τότε ἀκριβῶς ἤρχισε ὁ ἑλλη-
νοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897.

Ὅπως προαναφέρθη, ἡ Ἐθνικὴ Ἐταιρεία ποὺ εἶχε συσταθεῖ στὴν Ἑλλάδα
εἶχε ἤδη ξεκινήσει ἀγώνα μὲ σώματα ἀτάκτων, μὲ σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση
τῆς Μακεδονίας. Στις 8 Ἀπριλίου 1897 λοιπόν, 1.300 Ἑλληνες ἀντάρτες
ἐπέρασαν τὴν ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριο, ποὺ εὑρίσκετο τότε λίγο πιὸ πάνω
ἀπὸ τὴ Λάρισα, μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν κατάληψη τῶν Γρεβενῶν καὶ τὴν
ἀποκοπὴ ἔτσι τῶν γραμμῶν ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίου ὄγκου τῶν ὀθωμανικῶν
στρατευμάτων· παράλληλα βεβαίως ἐπεχειρήθη καὶ ἡ ἐξέγερση τοῦ ἐκεῖ
αὐτόχθονος ἑλληνικοῦ στοιχείου. Τὴν ἐνέργεια αὐτὴ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη τὴν ἐθε-
ώρησε πρόκληση· καὶ στις 18 Ἀπριλίου 1897 ὁ Ὄθωμανὸς πρεσβευτὴς στὴν
Ἀθήνα ἀνεκοίνωσε στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴ διακοπὴ τῶν σχέσεων μεταξὺ
τῶν δύο χωρῶν. Ἔτσι ἤρχισε ὁ πόλεμος τοῦ 1897.

Ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἡμέρα, 18^η Ἀπριλίου 1897, τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ πλοῖο
«Μακεδονία» ἐβυθίστηκε ἀπὸ τουρκικὰ πυρὰ στὰ νερὰ τῆς Πρέβεζας. Αὐτὸ
βεβαίως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πράξη μᾶλλον συμβολικὴ, διότι ἡ ὑπεροχὴ τῶν
Τούρκων ἦτο ἀναμφισβήτητη στὸν Στρατὸ τῆς ξηρᾶς, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ
Ἑλληνες ὑπερεῖχον ὅσον ἀφορᾷ τὸ Ναυτικόν. Τὸ κύριο μέτωπο βεβαίως ἐκείνη
τὴν περίοδο ἦτο ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλίας, διότι μόνον ἐκεῖ ἦτο δυνατὸ οἱ ἐπι-
χειρήσεις νὰ ἔχουν οὐσιώδη ἀποτελέσματα, καθόσον τὸ ἔδαφος τῆς Ἠπείρου,
ἐπειδὴ εἶναι πολὺ ὄρεινόν, καθιστοῦσε κάτι τέτοιο ἀδύνατον. Ὁ Ἑλληνικὸς
Στρατὸς ὅμως ἦτο τότε ἀπροετοίμαστος – καὶ ὑπεχώρησε. Ἡ Λάρισα, τὸ
Βελεστίνο, ὁ Βόλος, τὰ Φάρσαλα καὶ ὁ Δομοκὸς ἐκκενώθησαν ἀπὸ τοὺς
Ἑλληνες πολεμιστὰς καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀμάχους καὶ κατελήφθησαν ἀπὸ
τοὺς Τούρκους, ἐνῶ ἡ ὑποχώρηση τοῦ Στρατοῦ μας ἐσταμάτησε μόλις στὴ
γραμμὴ τοῦ ὄρους Ὄθρυς, βορείως τῆς Λαμίας. Ὁ Ἑλληνικὸς Στόλος, ἀπὸ
τὴν ἄλλη πλευρά, παρέμεινε ἀδρανής· Οὔτε παρημπόδισε τὴ μεταφορὰ Ὄ-
θωμανικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὰ Μικρασιατικὰ παράλια στὰ Θεσσαλικά
οὔτε ἐμερίμνησε γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς ὁποίας ἡ τουρκικὴ
φρουρὰ εἶχε τότε περιοριστεῖ στὸ ἐλάχιστον· ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀποβάσεις ἀγῆ-

μάτων πρὸς κατάληψιν τῶν μεγάλων νήσων τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ἐπεχειρήθησαν ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου. Ἔτσι, ὁ ἐλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897 ἀποτελεῖ μία μαύρη σελίδα στὴν Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος, τὴν ὁποία ὅλοι ὀφείλουμε νὰ μελετήσουμε, ὥστε νὰ ἀποκομίσουμε τὰ ἀναγκαῖα διδάγματα.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, μετὰ τὴν ἥττα τῆς Ἑλλάδος στὸν πόλεμο τοῦ 1897, ἡ μόνη λύση ποὺ ἀπέμενε στὴν ἐλληνικὴ πλευρὰ ἦτο νὰ ζητήσει τὴ σύναψη ἀνακωχῆς. Ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη παρητήθη καὶ ἐσχηματίσθη νέα ὑπὸ τὸν Δημήτριον Πάλλη. Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις παρενέβησαν, πρωτοστατοῦντος τοῦ Τσάρου τῆς Ρωσίας Νικολάου Β', ὁ ὁποῖος ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ ἀπειλήσει μὲ πόλεμον τὸν σουλτάνο Ἀβδουλ-Χαμίτ σὲ περίπτωσιν ποὺ προχωροῦσε σὲ νέες καταλήψεις εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος. Ἔτσι τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1897, ἐπετεύχθη ἡ σύναψη τῆς ἀνακωχῆς τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος διήρκεσε περίπου ἓνα μῆνα. Στὰ πλαίσια τοῦ τελικοῦ διακανονισμοῦ τοῦ πολέμου τοῦ 1897, προεβλέπετο ἡ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἑλλάδος ἀποδοχὴ καθεστῶτος Διεθνoῦς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου καὶ καταβολὴ μεγάλης χρηματικῆς ἀποζημιώσεως στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ἐνῶ αὕτη ἡ τελευταία παρητήθη ἀπὸ τὶς προσαρτήσεις ἐδαφῶν εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπεχώρησε ἀπὸ τὰ ἐδάφη τὰ ὁποῖα εἶχε καταλάβει.

Αὕτη ἡ ἥττα τοῦ 1897 ἐπροξένησε μεγάλες οἰκονομικὰς ζημίας στὸ Ἑλληνικὸ Κράτος – καὶ ἡ συνακόλουθὴ ἐπιβολὴ τοῦ Διεθνoῦς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου κατερράκωσε τὸ κύρος τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων, ἐπέφερε τὴν οἰκονομικὴ ἐξαθλίωσιν τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ βεβαίωτατα εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν Ἑνωσιν τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα.

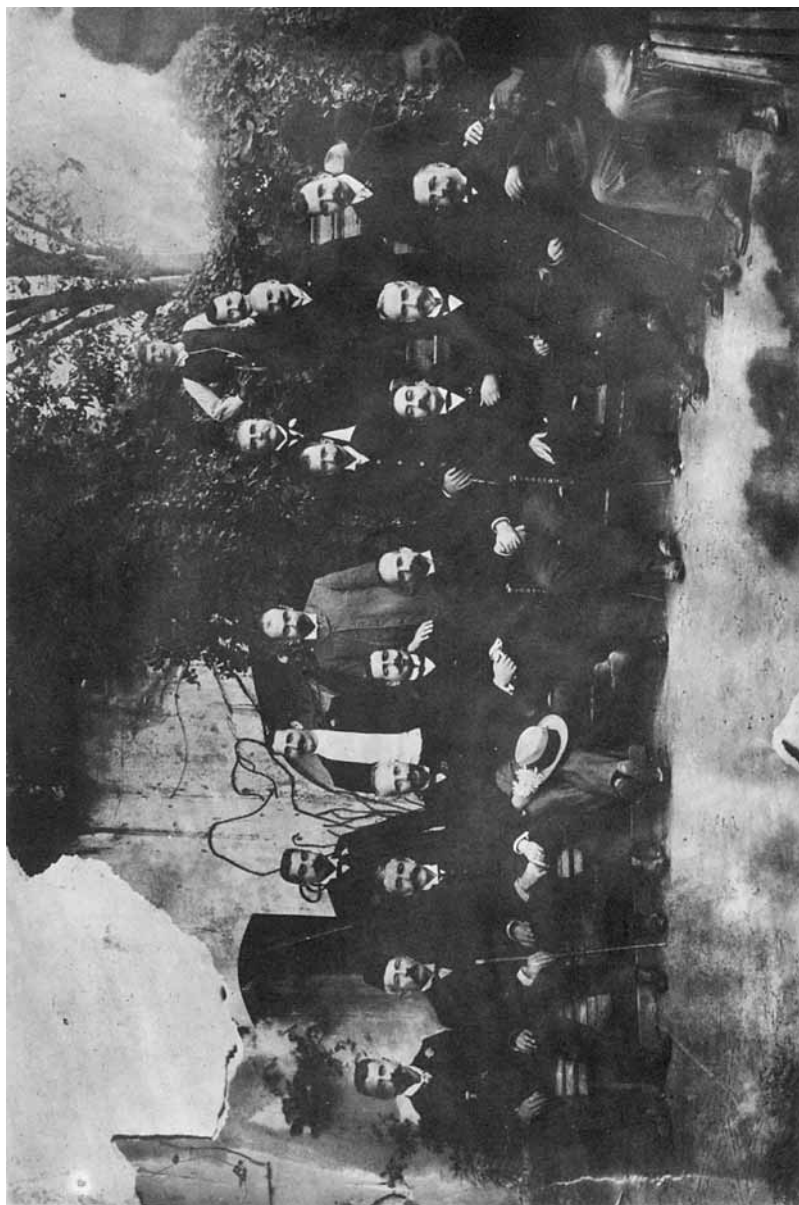
Ὅπως δὴποτε, ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς ἥττας τοῦ πολέμου τοῦ 1897 ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀδράνεια τοῦ Ναυτικοῦ. Ἔτσι, ὁμάδα νεαρῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ Ναυτικοῦ ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ κατηγορήσῃ γιὰ ἔλλειψιν θάρρους, ἐσφαλμένη ἐπιχειρησιακὴ τακτικὴ καὶ ἀναποφασιστικότητα τὸν Ναύαρχο Κωνσταντῖνον Σαχτούρη, Διοικητὴ τοῦ Στόλου καὶ ἐγγονὸ τοῦ ἥρωος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, μὲ ἀποτέλεσμα αὐτὸς νὰ δικασθεῖ καὶ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ Ναυτικόν.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἡ ἔνωσις τῆς Κρήτης μὲ τὴ Μητέρα Ἑλλάδα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐκείνη τὴν περίοδο: ἡ ἡττημένη Ἑλλὰς τοῦ 1897 δὲν ἦτο πλέον σὲ θέσιν νὰ συνδράμῃ τὸν ἀγῶνα τῶν Κρητῶν. Ἔτσι τοῦ θέματος ἐπιλαμβάνονται πλήρως οἱ Μεγάλες Δυνάμεις οἱ ὁποῖες ὑπόσχονται αὐτονομία στοὺς ἐξεγερμένους Κρητικούς. Ὁ Βενιζέλος ταυτόχρονα ἐξελέγη Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως, δηλαδὴ ἡγέτης τοῦ Κρητικοῦ Ἀγῶνος, καὶ σχεδὸν

ἀμέσως ἔκανε τὴν ἀκόλουθη δήλωση: *Ἐφ'ὅσον ἡ Ἑνωσις, ὑπὸ τὰς νέας περιστάσεις... δὲν εἶναι ἐφικτὴ, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑποσχομένην ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων αὐτονομίαν, ὡς νέον σταθμὸν γιὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐθνικοῦ ἰδεώδους. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν πόθον τῶν Κρητῶν γιὰ ἑνωσιν μὲ τὴν Ἑλλάδα, τοῦτο θὰ ἐπιτευχθῇ, ὅταν αἱ περιστάσεις τὸ ἐπιτρέφουν.*

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1898, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, τηρῶντας τὰ ὅσα ὑπεσχέθησαν ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραχώρησιν αὐτονομίας στὴ Μεγαλόνησο, ἔστειλαν σχέδιον προσωρινοῦ πολιτεύματος – ἀλλὰ οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης ἀντέδρασαν βίαια. Ἐφονεύθησαν τότε Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ Ἀγγλοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους· ἀποτέλεσμα ὅμως τῶν φόνων αὐτῶν ὑπῆρξε ἡ ἐπίσπευση τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ αὐτονομιακοῦ καθεστώτος. Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1898 ἔφυγον ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ οἱ τελευταῖοι Ὄθωμανοὶ στρατιῶται καὶ ἐκπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀνέλαβον τὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ. Ὑπάτος Ἀρμοστής αὐτῶν τῶν τελευταίων ὀρίσθη ὁ πρίγκηψ Γεώργιος, δευτερότοκος υἱὸς τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α'. Ὁ σουλτάνος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του διετήρησε ἀπλῶς τὴν ἐπικυριαρχία ἢ τὴν ψιλὴ κυριαρχία, ὅπως ἐσυνήθιζαν τότε νὰ λένε.

Μόλις ὁ πρίγκηψ Γεώργιος ἔφθασε στὸ νησὶ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1898, ἐσχημάτισε τὴν πρώτη κυβέρνησιν τῆς *Αὐτονόμου Κρητικῆς Πολιτείας*. Σὲ αὐτὴν ὁ Βενιζέλος ἐπῆρε τὸ χαρτοφυλάκιον τῆς Δικαιοσύνης· καὶ ὑπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτῇ, δηλαδὴ ἐκείνῃ τοῦ *Συμβούλου ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης*, ἀνέλαβε νὰ συντάξῃ τὸν συνταγματικὸν χάρτην τοῦ ἀπελευθερωμένου νησιοῦ. Ἐπιτελῶντας τὸ ἔργον αὐτό, ὁ Βενιζέλος ἔλαβε μέριμνα νὰ ἐξαλείψῃ κάθε εἶδους διάκρισιν μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου στὴν Κρήτη· καὶ ὅπως ἦτο φυσικόν, ἡ ἐνέργειά του αὐτῇ τοῦ ἐξησφάλισε τίς συμπάθειας τῶν Τουρκοκρητικῶν. Κατὰ τὴν ἴδιαν περίοδον ἐπίσης, ὁ Βενιζέλος συνέταξε καὶ τὸν «Ὁργανισμὸν Δικαστηρίων», τὰ κείμενα τῶν διαταγμάτων «Περὶ Κρητικῆς Ἱθαγενείας», «Περὶ Ζωοκλοπῆς καὶ Ζωοκτονίας», «Περὶ Συμβολαιογραφῶν», «Περὶ Δικηγόρων», τὸ νομοθέτημα «Περὶ Κρητικῆς Πολιτικῆς Δικονομίας» καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα, ὅπωςδὴποτε σημαντικὰ νομοθετήματα. Δυστυχῶς ὅμως οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Ὑπάτον Ἀρμοστὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν Κρήτη, τὸν πρίγκηπα Γεώργιον, ὅχι μόνον δὲν ἦσαν ἀγαθές, ἀλλὰ καθε ἡμέρα ὠξύνοντο ὁλοένα καὶ περισσότερο. Καὶ ἔτσι ἔφθασε ἡ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὁ πρίγκηψ Γεώργιος, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ κάποια διχογνωμία μεταξὺ τοῦ ἰδίου καὶ τῶν ὑπουργῶν του, ἐξεστόμισε τὴν περίφημη φράσιν ὅτι *στὶς φλέβες του ἐκυλοῦσε τὸ αἷμα τοῦ Μεγάλου Πέτρου, αὐτοκράτορος Πασῶν τῶν Ρωσιῶν*. Ἡ ἐρμηνεία πού ἐδόθη στὴ

Ἡ ἐπιτροπή τῶν Κυπρίων πὺν συνέταξε τὸ σύνταγμα τῆς Ἀδωνομίας. Ὁ Βενιζέλος εἶναι ὁ τέταρτος ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ (καθιστός).

δήλωση αυτήν ήτο πώς έσκόπευε νά κυβερνήσει αυταρχικά, όπως ο Ρώσος πρόγονός του. Αλλά βέβαια ο κρητικός λαός συνέχιζε νά επιζητεί την Ένωση με την Ελλάδα. Η παρουσία έξάλλου των ξένων στρατευμάτων στη Μεγαλόνησο διαρκώς υπενθύμιζε τόν προσωρινό χαρακτήρα του αυτονομιακού καθεστώτος· και ο Βενιζέλος, από την πλευρά του, συνέλαβε τo σχέδιο δημιουργίας **Κρητικής Πολιτοφυλακής**, ώστε νά επέλθει ή αποχώρηση των αγγλικών, γαλλικών, ρωσικών και ιταλικών τμημάτων και συνακολούθως ή επίτευξη τής ανεξαρτησίας τής Μεγαλονήσου (ως πρόλογος τής πολυπόθητης Ένωσης). Την Ένωση με την Ελλάδα έπεδίωκε και ο πρίγκιψ Γεώργιος αλλά με μεθόδευση διαφορετική από εκείνη του Βενιζέλου· και από τή διαφωνία αυτήν επήλθε ρήξη: Στις 20 Μαρτίου 1901, ο Έλευθέριος Βενιζέλος **παύθηκε** από τόν πρίγκιπα Γεώργιον από τo άξίωμα του συμβούλου επί τής Δικαιοσύνης· συνέπεια δέ αυτής τής πράξης του ήγμεόνος ήτο νά τονισθεϊ ακόμη περισσότερο ο αυταρχικός χαρακτήρ τής διοίκησης την όποία ασκούσε αυτός ο τελευταίος. Από την πλευρά του τότε ο Βενιζέλος έτέθη επικεφαλής τής κατά του Υπάτου Άρμοστού αντιπολίτευσης – και στις 10 Μαρτίου 1905 ο πρώην σύμβουλος τής Δικαιοσύνης Βενιζέλος και οί ένοπλοι όπαδοί του συνεκεντρώθησαν και έξηγήθησαν στο Θέρισο, μικρό χωριό στους πρόποδες των Λευκών Όρέων, στόν νομό Χανίων. Σκοπός τής έξέγερσεώς τους αυτής ήτο ή επίτευξη τής Ένωσης με την Ελλάδα – έστω και ένόπλιως.

Το σχετικό ψήφισμα έπεδόθη στους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Υπάτος Άρμοστής άντέδρασε, αλλά δέν ήδυνήθη νά επιβάλει την καταστολή του κινήματος στο Θέρισο. Έτσι τo κίνημα έγιγαντώθηκε τόσο αριθμητικώς όσο και ήθικώς· και συνέπεια των έξελίξεων αυτών υπήρξε ή παροχή από τούς προζένους των Μεγάλων Δυνάμεων στα Χανιά και νέων υποσχέσεων για εύρύτερες μεταρρυθμίσεις, ελεύθερες εκλογές κτλ. Τελικώς, οί καρποί τής έξεγέρσεως στο Θέρισο υπήρξαν ιδιαίτέρως ύπολογίσιμοι: Οί επαναστάται άμνηστεύθησαν, στην Κρήτη παρεχωρήθη μία συνταγματικώς κατοχυρωμένη αυτονομία – και άπεφασίσθη ή ανάκληση των ξένων στρατευμάτων καθώς και ο σχηματισμός Πολιτοφυλακής στελεχωμένης από άξιωματικούς του Έλληνικού Στρατού. Παράλληλα, άνεγνωρίσθη στόν βασιλέα των Ελλήνων τo δικαίωμα νά όρίζει και νά διορίζει αυτός τόν Υπάτο Άρμοστή των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη. Έτσι, με τo νομικό αυτό τέχνασμα έπηρε τέλος ή θητεία του πρίγκιπος Γεωργίου. Διάδοχός του ώρίσθη ο Άλέξανδρος Ζαΐμης, πρώην πρωθυπουργός, ο όποιος άνέλαβε τά καθήκοντά του τόν Σεπτέμβριο του 1906. Κατά τή διάρκεια τής θητείας του Άλεξάνδρου Ζαΐμη, ή Κρητική Πολιτεία όντως απέκτησε σύνταγμα

και δική της Πολιτοφυλακή. Συνεπώς τὸ μόνο ποὺ ἀπέμενε ἦτο ἡ πολυπόθητη Ἑνωσις μὲ τὴ Μητέρα Ἑλλάδα.

Στις 15 Αὐγούστου 1909 ἐξεδηλώθη κοντὰ στὴν Ἀθήνα ἐξέγερσις τῶν ἀξιωματικῶν Ξηρᾶς καὶ Θαλάσσης, ποὺ ἐπέρασε στὴν Ἱστορία ὡς **τὸ κίνημα στὸ Γουδί**. Τὰ νεαρὰ στελέχη τοῦ Στρατεύματος, ποὺ ἐξοῦσαν μὲ τὰ συναισθήματα ντροπῆς, ταπείνωσης καὶ ὀδύνης τὰ ὁποῖα εἶχε δημιουργήσει ἡ ἥττα τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1897, εἶχον ὀργανώσει **τὸν Στρατιωτικὸ Σύνδεσμο**: Βασικὴ τους κατευθυντήρια γραμμὴ ἦτο ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσεως τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων στὸ Κρητικὸ ζήτημα καὶ γενικῶς στὰ τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ ἦσαν ἀκόμη ὑπόδουλα στὴν Τουρκία, διότι ἐθεωροῦσαν τὴ στάση αὐτὴν τῶν Ἑλληνικῶν Κυβερνήσεων δειλὴ καὶ ἀνανδρῆ. Στόχοι λοιπὸν τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου ὑπῆρξαν ἡ ἀναδιοργάνωσις καὶ ἐνίσχυσις τῶν Ἑνόπλων Δυνάμεων, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς Δημόσιας Διοικήσεως ἀλλὰ καὶ τῆς Παιδείας, ἡ ἐξάλειψις ἀπὸ τὸ ὅλο φάσμα τῆς δημοσίας ζωῆς κάθε εἶδους συναλλαγῆς καθὼς καὶ τῆς βουλευτοκρατίας καὶ τέλος ἡ ἀναδιάρθρωσις τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, ὥστε τὰ βάρη νὰ μὴν πλῆττουν κυρίως τὰ οἰκονομικῶς ἀσθενέστερα κοινωνικὰ στρώματα.

Ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ἔστειλε ἀντιπροσωπεῖα του στὸν τότε πρωθυπουργὸ Δημήτριον Ράλλη μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ θέσει τὰ αἰτήματά του μὲ τελεσίγραφον, ἀλλὰ ὁ Ράλλης δὲν ἐδέχθη τὴν ἀντιπροσωπεῖα τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου. Ἔτσι τὴ νύκτα τῆς 14^{ης} πρὸς τὴ 15^η Αὐγούστου 1909, τετρακόσιοι ἀξιωματικοὶ καὶ 2.600 στρατιῶται, ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Νικόλαον Ζορμπᾶ, συνεκεντρώθησαν στὸ Γουδί, στὶς ἐκεῖ στρατιωτικὰς ἐγκαταστάσεις. Φυσικὰ ἐκεῖ συνέρρευσαν καὶ ὠρισμένοι δημοσιογράφοι καὶ ὀλίγοι φοιτηταί. Οἱ ἐξελίζεις ὑπῆρξαν ραγδαῖες: Ἡ κυβέρνησις Ράλλη παρητήθη καὶ ὁ βασιλεὺς Γεώργιος Α' ἀπεδέχθη τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἦτο ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὸ στράτευμα τῶν βασιλοπαίδων καὶ κυρίως τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος εἶχε συγκαταλεγεῖ στοὺς ὑπευθύνους τῆς ἥττας τοῦ πολέμου τοῦ 1897.

Τὸν Δ. Ράλλη διεδέχθησαν στὴν πρωθυπουργίαν ὁ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης πρῶτα καὶ μετὰ ὁ Στέφανος Δραγούμης. Ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ὅμως, ἐπειδὴ δὲν εἶχε πλέον καμμία ἀπολύτως ἐμπιστοσύνη στὸν τότε πολιτικὸ κόσμον καὶ μὲ σκοπὸ νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ τὸ μεταρρυθμιστικὸ του πρόγραμμα, ἐκάλεσε ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον. Οἱ ἀξιωματικοὶ εἶχον τὴν πεποίθησιν ὅτι μόνον αὐτός, χάρις στὶς ἀρχηγικὰς καὶ τὶς διπλωματικὰς του ἱκανότητες ποὺ εἶχον γίνει πανελληνίως γνωστὸς λόγῳ τῶν ἀγώνων του στὴν Κρήτη, ἠδύνατο νὰ βγάλει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ τέλμα. Ἔτσι,

τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1910 ὁ Βενιζέλος ἐγένετο πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος.

Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1912, ἤρχισαν οἱ νικηφόροι Βαλκανικοὶ πόλεμοι, ὁ πρῶτος κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ ὁ δεύτερος κατὰ τῆς Βουλγαρίας. Ἀπελευθερώθηκαν τὰ νησιὰ τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου μὲ τὸν ναύαρχο Παῦλο Κουντουριώτη, ἡ Ἡπειρος καὶ ἡ Μακεδονία καὶ τὰ σύνορά μας ἀπὸ τῆς Λάρισσα ἔφθασαν στὸν ποταμὸ Νέστο, στὸν νομὸ Καβάλλας, καὶ στὴν Ἡπειρο ἐκεῖ ὅπου σήμερα εἶναι τὰ ἑλληνοαλβανικὰ σύνορα. Ἡ προσάρτηση στὴν Ἑλλάδα τῶν παραπάνω ἐδαφῶν ἐγένετο σύμφωνα μὲ τὴ **Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου** ποὺ ὑπεγράφη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1913 (π.ή.). **Παράλληλα, ἐπετεύχθη καὶ ἡ πολυπόθητη Ἑνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα.** Οἱ ἀγῶνες, οἱ θυσίες καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ δὲν ἐπῆγαν χαμένοι. Ἡ ἐπίσημη ἀνακήρυξη τῆς Ἑνώσεως τῆς Κρήτης ἐγένετο τὴν 1^η Δεκεμβρίου 1913 – παρουσία τοῦ τότε βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Αἰῶνες αἵματος καὶ δακρύων τῆς μαρτυρικῆς Μεγαλονήσου εὗρισκον ἐπιτέλους τὴν ἱστορικὴ τους δικαίωση. Πρωταγωνιστὴς στὸν τιτάνιο ἀγῶνα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν Ἑνωση ἦτο –ποιοὺς ἄλλους;– ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος· ἀξίζει δὲ νὰ ἐπισημανθεῖ πὼς ἡ Ἑνωση τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα **ἐγένετο μὲ διπλωματικὸ κόλπο**: Ὁ Βενιζέλος ἀπλῶς ἀνήγγειλε τὴν Ἑνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα μεταξὺ ἄλλων θεμάτων στὰ Ὑπουργεῖα Ἐξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων μὲ ἔγγραφο τοῦ καὶ οἱ ἐκεῖ ἀρμόδιοι τοῦ ἀπήντησαν –ἐπίσης ἀπλῶς– ὅτι εἶχον λάβει τὸ ἔγγραφο τοῦ. (Τελικῶς βέβαια ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Κρήτης στὴν ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα κυρώθηκε μὲ τὴ συνθήκη τῶν Ἀθηνῶν.)

Ὁ Βενιζέλος εἶναι αὐτὸς ποὺ ἔξι χρόνια ἀργότερα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1919, ὑπέγραψε τὴ **Συνθήκη τοῦ Νεϊγῦ στὴ Γαλλία**, μὲ τὴν ἡττημένη κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον Βουλγαρία, βάσει τῆς ὁποίας ἀπελευθερώνεται ἡ Δυτικὴ Θράκη καὶ τὰ σύνορά μας φθάνουν στὸν Ἑβρο ποταμὸ, ἐκεῖ ὅπου εἶναι σήμερα. Ἐννέα μῆνες ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1920, ὁ Βενιζέλος **ὑπογράφει τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν στὴ Γαλλία**, χάρη στὴν ὁποία ἐγένετο πραγματικότης ἡ **Ἑλλάδα τῶν Δύο Ἡπειρῶν καὶ τῶν Πέντε Θαλασσῶν**, καθόσον παραχωροῦνται στὴν Ἑλλάδα τὰ Μικρασιατικὰ παράλια, δηλαδὴ ἡ Ἰωνία καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη, καὶ τὰ σύνορά μας φθάνουν στὴν Τσατάλτζα, 40 χλμ. περίπου ἔξωθι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ –γιατί ὅχι;– ὁ πόθος ὅλων τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Ἀγιά Σοφιά σὲ λίγο θὰ ἐγένετο πραγματικότης.

Ὁ Βενιζέλος εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1864 στὴν Κρήτη, ὅταν ἡ Κρήτη ἦτο τουρκοκρατούμενη. Ἐγνώριζε λοιπὸν καλὰ ὁ Ἐθνάρχης τί σημαίνει νὰ ζεῖς ὑπό-

δουλος στὸν Τούρκο, γι' αὐτὸ καὶ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ἀπέβλεπε μὲ τοὺς ἀγῶνες του στὴν ἀπελευθέρωση τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων, στὴν ἐκπλήρωση, μὲ ἄλλα λόγια, τῶν ἀλυτρωτικῶν ὀραμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι ἐκεῖνο τὸν Αὐγούστο τοῦ 1920, χάρις στὶς συνεχεῖς προσπάθειές του, ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ τῆς Ἑλλάδος τῶν δύο Ἡπείρων καὶ τῶν πέντε Θαλασσῶν ἤδη ἐπερνοῦσε ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ὀνείρου σὲ ἐκείνον τῆς πραγματικότητος.

Δυστυχῶς ὅμως ἡ 1^η Νοεμβρίου 1920 ὑπῆρξε ἡ ἀποφράς ἡμέρα τοῦ Νεώτερου καὶ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Βενιζέλος ἠττήθη στὶς ἐκλογές· καὶ δὲν ἠττήθη ἀπλῶς, ἀλλὰ δὲν ἐξελέγη οὔτε βουλευτῆς καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐκπατριθεῖ στὴ Γαλλία.

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς εἶχε κουρασθεῖ, διότι ἡ χώρα ἦτο ὀκτῶ συνεχῇ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1912 ἕως τὸ 1920, σὲ πόλεμο, οἱ οἰκονομικὲς συνέπειες τοῦ ὁποῖου συνέθλιβον κυρίως τὸν ἀγροτικὸ κόσμον ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἰδίως τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος. Φτώχεια, πείνα καὶ μιζέρια ἐπεκράτει παντοῦ.

Οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου ὑπέσχοντο στοὺς Ἕλληνες προεκλογικά, δηλαδὴ πρὸ τῶν ἐκλογῶν τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, πολλὰ καὶ τοὺς ἔλεγαν *ψηφίστε μας καὶ θὰ γυρίσουμε τὰ παιδιὰ σας πίσω ἀπὸ τὸ μέτωπον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*. Αὐτὰ λοιπὸν τὰ δημαγωγικὰ συνθήματα τελικῶς ἐπίασαν τόπον καὶ ὁ Μεγάλος Πολιτικὸς ἠττήθη στὶς ἐκλογές τοῦ 1920 καὶ μαζί μὲ αὐτὸν ἠττήθη καὶ ἡ Ἑλλάς.

Ἐκεῖνοι ποὺ ἀνέλαβον τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας μετὰ τὶς ἐκλογές τοῦ 1920 δυστυχῶς δὲν εἶχον τὸ πολιτικὸ ἀνάστημα νὰ χειρισθοῦν τὰ παγκόσμια κρίσιμα ζητήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ διέπραξαν ἀκόμη τὸ ὀλέθριο σφάλμα νὰ ὀδηγήσουν τὸν Ἑλληνικὸ Στρατὸ στὸν Σαγγάριο, γιὰ νὰ πολεμήσει ἐκεῖ τοὺς Τούρκους προκειμένου νὰ καταλάβουμε τὴν Ἀγκυρὰ. Καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Στρατός, καταπονημένος καὶ πεινασμένος, ἠττήθη καὶ ἐπηκολούθησε ἡ ἀναπόφευκτη Μικρασιατικὴ καταστροφή.

Στὶς διαπραγματεύσεις τοῦ 1923 μὲ τοὺς Τούρκους στὴν Λωζάννη, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ὁ Βενιζέλος ἐκλήθη νὰ βγάλει τὰ κάστανα ἀπὸ τὴ φωτιά. Οἱ Τούρκοι ἐζητοῦσαν ὀλόκληρη τὴ Θράκη, τὰ μισὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὴν παράδοση σὲ αὐτοὺς ὀλοκλήρου τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου καθὼς καὶ ἀστρονομικὰ ποσὰ γιὰ ἀποζημίωση.

Τελικὰ ἐχάσαμε τὰ Μικρασιατικὰ παράλια, δηλαδὴ τὴν Ἰωνίαν, τὰς νήσους Ἰμβρον καὶ Τένεδον καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Θράκη, καὶ τὰ σύνορά μας ἐπέστρεψαν στὸν Ἑβρο ποταμό, ἐκεῖ ὅπου εἶναι σήμερα.

Καμία ἠττημένη χώρα, ὅπως ἡ Ἑλλάς τοῦ 1922, δὲν ἔχασε τόσα ὀλίγα

ὅπως ἡ 'Ελλάς' καὶ τοῦτο ὀφείλεται στὴν εὐστροφία, στὴν εὐφυΐα καὶ στὶς διπλωματικὲς ικανότητες τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου.

Ὁ 'Ελευθέριος Βενιζέλος ἐδιπλασίασε τὴν 'Ελλάδα. Ὅπως προαναφέρθη, ὅταν ἤρχισαν οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι στὶς 5 Ὀκτωβρίου 1912, τὰ σύνορα τῆς 'Ελλάδος ἦσαν ὀλίγο πιὸ βόρεια ἀπὸ τὴν Λάρισα, ἤρχιζαν ἀπὸ τὰ Τέμπη καὶ κατέληγον στὴν Ἡπειρο, σχεδὸν στὸ ὕψος τῆς Ἀρτας. Μὲ πρωθυπουργὸ τὸν 'Ελευθέριο Βενιζέλο ἀπελευθερώθηκαν καὶ ἐνώθησαν μὲ τὴν 'Ελλάδα ἡ Κρήτη, τὰ νησιὰ τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ἡ Δυτικὴ Θράκη, ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Ἡπειρος, ἐὰν δὲ οἱ Ἕλληνες στὶς ἐκλογὰς τοῦ 1920 ἦσαν πιὸ συνετοὶ καὶ σώφρονες καὶ δὲν κατεψήφιζον τὸν Βενιζέλο, ἡ 'Ελλάδα θὰ ἦτο σήμερα μεγαλύτερη καὶ ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἀσφαλῶς περισσότεροι. Ἐμεῖς δὲ οἱ μεταγενέστεροι, ἐμεῖς οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, στὸν 'Ελευθέριο Βενιζέλο γιὰ τὰ ὅσα αὐτὸς προσέφερε στὴν Πατρίδα καὶ τὸ Ἔθνος τοῦ ὀφείλουμε πάρα πολλὰ καὶ γι' αὐτὸ τὸν τιμοῦμε καὶ κάθε χρόνο, κατὰ μῆνα Μάρτιον, τὸ Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου καθὼς καὶ ἡ Λέσχη Φιλελευθέρων τιμοῦν τὴ μνήμη τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρός, τιμοῦν τὴν μνήμη τοῦ Ἐθνάρχου, διότι ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ 'Ελευθέριος Βενιζέλος ἀπέθανε στὶς 18 Μαρτίου 1936, σὲ ἡλικία 72 ἐτῶν, εὐρισκόμενος στὴ Γαλλία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ,	
Πρόλογος	7
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ,	
'Ο 'Ελευθέριος Βενιζέλος άσκήων έξωτερική πολιτική ..	II
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΠΑΠΟΥΛΙΑ,	
'Ο 'Ελευθέριος Βενιζέλος καί τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο τοῦ 1912	3I
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑΣ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ,	
Αί άνακριτικαί έπιτροπαί περὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν στρα- τιωτικῶν διοικητῶν κατὰ τήν Μικρασιατικὴν ὑποχώρη- σιν	4I
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Π. ΜΠΟΥΖΑΝΗ,	
Τὸ Κρητικὸ Ζήτημα	69

